

УДК 37:(031)(477) «1941/1945»

Тетяна Заболотна,
к.і.н., н.с. Інститут історії України НАН України,
(Київ) Україна, zabten@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА ПРО ОСВІТНІЙ ПРОСТІР В УКРАЇНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА»)

У статті проаналізовано енциклопедичні статті про освіту в роки Другої світової війни, представлені в одній з найавторитетніших універсальних українських енциклопедій — «Енциклопедії Українознавства». Для виявлення тематичних статей здійснено наскрізний огляд енциклопедичних томів (загальної та словникової частин), обрано гасла для аналізу, згруповано їх за видами: типи навчальних закладів, окремі освітні установи, явища, дотичні до освіти, персоналії тощо. Означена робота виконана для формування словника «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія», що готується в Інституті історії України НАНУ за наступними хронологічно-тематичними блоками енциклопедії: стан освіти в Україні напередодні німецько-радянської війни, евакуація освітніх установ і працівників галузі, функціонування навчальних закладів у східних районах СРСР, ситуація в освітній сфері в період нацистської окупації, навчання в партизанських крayah, відновлення системи освіти і відбудова навчальних установ у визволених регіонах України. Існуючі напрацювання з обраної проблематики в енциклопедичному форматі не дозволяють закрити всі тематичні ніші, тому в нагоді стануть прикладні наукові дослідження. Натомість україноцентричний характер «Енциклопедії Українознавства» й відповідне зосередження на явищах, подіях, фактах і персоналіях, які мали суттєвий вплив на самоідентифікацію української нації, в тому числі й поза територіальними межами України, дозволить підібрати гасла, зважаючи на таку специфіку.

Ключові слова: Друга світова війна, енциклопедія, освіта, нацистська окупація, навчальний заклад.

Освітня політика в науковому дискурсі про Другу світову війну є складовою ідеологічної політики воюючих сторін. Як у радянські часи, так і в період нацистської окупації політикою та ідеологією були просякнуті усі сфери суспільного життя, зокрема й система освіти. На навчальні заклади покладалося завдання — виховання підростаючого покоління у потрібному для влади руслі. Зважаючи на це, багато питань культурно-освітньої проблематики потребують уточнення, визначення, і навіть формулювання, абстрагуючись від ідеологічної заангажованості, яка була характерна для такої проблематики в радянські часи. Окрім того, основні факти, події, явища, визначні особистості, провідні організації освітньої сфери доцільно було б викласти в енциклопедичному форматі. Саме таке завдання передбачається реалізувати в межах виконання науково-дослідного проекту з підготовки енциклопедії, присвяченої історії України в період Другої світової війни, який виконується в Інституті історії України НАНУ. Критерії, якими ми послуговуємося при написанні енциклопедичних гасел — викласти систематизовано й доступно універсальну, повну, достовірну інформацію з означеної проблематики. Особлива увага буде приділена персоналіям, явищам, подіям, організаціям, інформація про які замовчувалася або спотворювалася у радянських енциклопедичних виданнях.

Прикладні питання історії освіти у роки Другої світової війни вже розроблені доволі ретельно¹, однак окремі аспекти потребують уточнення

¹ Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 78–91; Гінда В.В. Культура, освіта і спорт під час окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* К., 2010. Кн. 1. С. 697–717; Його ж. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. 2008. Вип. 11. С. 98–106; Голиш Г. У вирі війни: Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005; Коваль М.В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. (1939–1945 рр.)*. Т. 12. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Ленартович О. Політика німецької окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2009. № 22. С. 279–287; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна (1941–1944)» в світлі німецьких документів. Пер. з німец. К., 2008; Нестеренко В.А. Політика в галузі початкової і середньої освіти у військовій зоні України у 1941–1943 рр. *Сумська старовина*. 2005. № XV. С. 79–91; Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.). *Архіви окупації. 1941–1944*. Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 782–790; Стефанюк Г.В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-

й коригування. Таким чином, необхідно опрацювати доступну літературу про освітні системи в обраний період, при необхідності — архівні джерела, матеріали періодики й викласти інформацію в концентрованому вигляді, в енциклопедичному форматі.

Мета статті — схарактеризувати основні енциклопедичні гасла освітньої сфери представлені в окремих енциклопедичних виданнях та проаналізувати освітні гасла, запропоновані до написання у виданні, що готується «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія» (далі — «Енциклопедія»). Для характеристики обрані наступні хронологічно-тематичні блоки енциклопедії: стан освіти в Україні, починаючи з передвоєнного часу, початку війни, евакуації і роботи освітніх закладів у східних районах СРСР, нацистської окупації, навчання в партизанських краях, періоду відновлення роботи системи освіти і відбудови навчальних установ. У межах цих блоків сформульовані відповідні гасла.

«Енциклопедія» міститиме переважно загальні статті за типами освітніх установ (вищі навчальні заклади, професійні училища, народні школи тощо). Щодо функціонування конкретних освітніх установ, то доцільно вмістити гасла про ті, які мали загальноукраїнське значення. З нашої точки зору, бажано в «Енциклопедії», яка готується, більше уваги приділити тематиці, які замовчувалася в радянські часи, зокрема освітній проблематиці в роки нацистської окупації. Так, початок окупації ознаменував для України зміну одного тоталітарного режиму іншим. У системі нацистської пропагандистської діяльності саме освіта займала одне з чільних місць, бо передбачала ідеологічну «обробку» молоді окупованих територій, вплив на її світогляд. Освітня політика нацистських окупантів на захоплених українських територіях вибудовувалася у руслі людиноненависницької теорії расової неповноцінності слов'ян, у тому числі й українців, яка передбачала їх фізичне винищення, недопущення духовного розвитку. Серед нацистського керівництва панувало переконання в тому, що місцеве населення повинне бути неосвічене й неписьменне, учні мали отримувати лише примітивні знання². Політика нацистів щодо освіти базувалася на розрізненних вказівках німецької верхівки. Ухвалення законодавчих норм щодо освіти залежало від зони окупації (дистрикти «Галичина», «Трансністрія»; Райхскомісаріат «Україна», зона військової адміністрації). Регіональні особливості, специфічна окупаційна політика та поліетнічний склад населення України спричинили відмінності в навчальному процесі. Суттєво вплинула на функціонування освітніх установ

Франківськ, 2004. 215 с.; Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941–1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси. *Схід*. 2000. № 1. С. 61–63.

² Коваль М.В. Вказ. праця. С. 231.

ситуація на німецько-радянському фронті й, відповідно, спричинена нею динаміка окупаційної політики в сфері освіти щодо місцевого населення. Німецьке керівництво не було зацікавлене у розвитку української національної освіти, тому будь-які здобутки в цій галузі слід пов'язувати з самоорганізацією інтелігенції та активністю місцевої громадськості. Окупаційна політика в освітній сфері мала на меті онімечення і духовне зубожіння дітей, спрямовувалася на усунення будь-яких чинників національної свідомості, які могли спричинити боротьбу з окупаційним режимом, прагненням до створення незалежної держави. Такі постулати на практиці реалізовувалися в обмеженні загальної освіти початковою, тобто чотири класи народної школи, професійна освіта базувалася на підготовці вузьких фахівців з акцентом на практичній діяльності, в забороні організацій націоналістичного характеру («Просвіти», Союз українок, Спілки української молоді тощо), у дозволі діяльності тільки вишів сільсько-господарського та медичного профілю, пограбуванні бібліотек і музеїв тощо. Ці концептуальні засади стали основою для формулювання гасел «Енциклопедії».

Слід наголосити, що окремі питання освіти вже найшли відображення у енциклопедичних виданнях. Освітня тематика у проблематиці Другої світової війни залишалася вторинною, тому в наявних спеціалізованих радянських виданнях довідкового характеру, предметом яких була Друга світова війна, така проблематика практично не представлена. Трапляється інформація загального характеру, про провідні навчальні заклади та окремих освітян³.

Проаналізовані нами енциклопедії з історії Другої світової війни, які побачили світ до 1991 р. дають змогу зробити висновок, що інформація про освітню галузь України та все, що з нею пов'язане, найбільш ґрунтовно представлена в «Енциклопедії українознавства» (далі — «ЕУ»)⁴. Указана енциклопедія складається з кількох типів томів. Перший тип томів («ЕУ–I») — це «Загальна частина» (1949–1952), де вміщена одна велика розлога стаття з різних галузей знань про Україну на 1230 сторінках (нумерація всіх трьох томів наскрізна). Другий тип томів — це 10 томів «ЕУ–II», так званої «Словникової частина» (1955–1995), де представлені короткі статті та плюс 11-й том із виправленнями й доповненнями. Усього енциклопедія містить понад 20 000 термінів. Редколегії

³ Наприклад: Высшая школа. *Великая Отечественная война: энциклопедия*. М., 1985. С. 196–197. Стаття малоінформативна для нас, оскільки містить узагальнюючі дані про виші СРСР, як і більшість інших статей, присвячених тематиці, яку ми досліджуємо. Вони пізнавальні з точки зору з'ясування загальних процесів, тенденцій.

⁴ Додатковий том — 11-й «Енциклопедії Українознавства» був опублікований у 1995 р.

видання вдалося створити універсальний довідник знань про Україну, її народ, територію, історію, культуру, економіку й спосіб життя, розкривши їх в динаміці від найдавніших часів до того періоду, коли вони її створювали.

Зважаючи на тематику нашого дослідження, в першу чергу, величезний інтерес для нас представляв чотирнадцятий розділ «ЕУ–I»⁵ — «Наука. Освіта. Виховання», який містить підрозділ, безпосередньо присвячений освіті, шкільництву та молодіжним організаціям, де серед іншого у вигляді історичного нарису викладено інформацію про стан освіти упродовж Другої світової війни. Чимало гасел про освіту також розміщені в словниковій частині. З наведених даних можна сформулювати певне уявлення про систему освіти в окремих окупаційних зонах: Райхскомісаріаті «Україна», Генеральній Губернії, губернаторстві «Трансністрія», меншою мірою представлена інформація про діяльність освітніх установ в евакуації, в радянському тилу. Більше уваги приділено шкільництву в дистрикті «Галичина», де вміщена узагальнена інформація про інституційні та структурні елементи освітнього процесу: шкільну адміністрацію, дитячі садки, народні школи, гімназії, учительські семінарії, фахові школи, державні фахові курси.

У словниковій частині «ЕУ–II» представлений інституційний та персоніфікований зріз освіти в роки війни, але доволі стисло. Наскрізний перегляд 11 томів дає змогу сформулювати наступні ознаки, за якими викладено інформацію про освіту — статті загального характеру, статті про різноманітні типи навчальних закладів, гасла про окремі освітні установи (переважно, київські, харківські, одеські), явища дотичні до освіти, персоналії тощо. Особливістю «ЕУ» є те, що наведені в ній дані характеризують не тільки історичний перебіг/розвиток того чи іншого явища, процесу, установи, а й суттєво розширюють географічні рамки за рахунок вміщення інформації про ситуацію в регіонах, де компактно мешкали українці.

Далі наведемо розлогіший аналіз виявлених нами гасел в «ЕУ» з освітньої проблематики, який стане в нагоді як у формуванні словника «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія», так і буде корисним для дослідників, які вивчають питання освіти в роки Другої світової війни.

Аналіз виконаємо за наступним принципом: від більш загальних гасел до конкретних. П'ятий том «ЕУ» містить пізнавальну хронологічну таблицю «Освіта, наука, техніка», де за датами вміщено основні події, явища, установи та особи, які мали відношення до українського освітнього

⁵ Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-I). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 3. С. 917–934.

процесу⁶. Однак, до періоду Другої світової війни практично відноситься тільки кілька позицій, які жодним чином не висвітлюють загального стану справ.

До загальних статей, вміщених в «ЕУ» належить гасло «Педагогіка», де представлено огляд історії педагогічних вчень, проте події німецько-радянської війни не сприяли науковим пошукам і дослідженням, тому як такої інформації, яка б мала для нас інтерес у цій статті, на жаль, немає. Серед іншого тільки зазначено, що, під час Другої світової війни західноукраїнські вчителі могли розраховувати на підтримку Учительського об'єднання праці при УЦК⁷, Педагогічного Товариства Підкарпатської Руси та Учительської Громади»⁸.

У статті «Дошкільне виховання» наведено статистичні дані про дитячі садки, а також вказано на специфіку виховання в таких установах, серед іншого зазначено: «За радянських часів організаційна мережа дошкільного виховання суттєво зросла, так станом на 1940 р. налічувалося 3 384 дошкільних закладів із загальною кількістю дітей — 172 200. Звичайно, у роки Другої світової війни ці числа значно знизилися, але в 1950 р. вони вже досягли довоєнного рівня, становлячи 3 312, у них 155 900 дітей, а на 1955 р. відповідно 3945 і 212 100 дітей. Проте виховна система, на відміну від Заходу, де виховання розраховане на всебічний розвиток дитини з врахуванням притаманних їй вікових особливостей і зацікавлень, зводить нанівець усі ці числові досягнення, бо вона утилітарно розрахована на виховання дітей в дусі вірності партії; тому на перший план було поставлено неприродне для віку дитини політичне виховання, антирелігійну пропаганду і зведення до мінімуму впливу родини на дітей, що означає односторонність формування дитини взагалі і зокрема — вилучення чинників національного виховання»⁹.

Узагальнююча стаття висвітлює поняття «обов'язкове загальне навчання» українських дітей. Під ним автори статті розуміють навчання всіх без винятку дітей визначеного віку в загальноосвітніх школах. В УРСР воно було запроваджене 30 липня 1924 р. у вигляді початкового шкільництва для дітей віком 8–11 рр. (але ще у 1927 р. 17% дітей шкільного

⁶ Кравців Б. «Освіта, наука, техніка» хронологічна таблиця. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1966. Т. 5. С. 1702–1885.

⁷ УЦК — Український Центральний Комітет.

⁸ Кравців Б. Педагогіка. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1968.

⁹ Пастернакова М., Петрушевська Л., Юркевич М. Дошкільне виховання. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1957. Т. 2. С. 586–588.

віку не були охоплені початковими школами), а в 1930–1931 рр. схвалено на рівні семирічних шкіл. На західноукраїнських землях, окупованих у 1920–1939 рр. Польщею, законодавчо було введено 7-річне обов'язкове загальне навчання, але на практиці воно впроваджувалося поступово: ще у 1937–1938 рр. поза школою було 10% дітей у Галичині, 25% на північно-західних землях. На Закарпатті з 1930 р. обов'язкове загальне навчання поступово продовжено до восьми років навчання і завдяки розбудові мережі шкіл воно охопило всіх дітей. На українських землях під Румунією обов'язкове загальне навчання тривало сім років¹⁰.

У десятому томі «ЕУ» вміщено статтю загального характеру «Шкільництво в Україні», яка висвітлює історію шкільництва від XIV ст. до кінця XX р. У контексті аналізу зазначено, що від 1936 р. введено загальноносоюзну систему: початкова 4-річна школа, неповна середня (семирічна школа) і повна середня (десятирічна школа). Початкова школа була обов'язкова на селі, неповна середня — в місті. 1940 р. запроваджено «школи трудових резервів» з примусовим набором учнів за селективною системою і примусовим працевлаштуванням. У кінці 1930-х рр. введено військовий вишкіл у школах. Під час німецько-радянської війни були створені українські школи для евакуйованих українців у Росії (71 установа в 1942–1943 рр.), Казахстані (64 школи) й інших азійських республіках. Також діяли 32 евакуйовані виші УРСР. У 1943–1944 рр. організовані вечірні школи робітничої молоді в містах і школи сільської молоді по селах для надолуження відставання в освіті через війну. Труднощі повоєнної доби характеризувалися зростанням кількості вечірніх шкіл, зменшенням кількості вишів. Тривало зростання кількості російських шкіл, їх відсоток збільшився від 14% у 1938–1939 рр. до близько 25% на 1955–1956 рр. 1946 р. майже всі виші (крім педагогічних, медичних і мистецьких) були підпорядковані безпосередньо Міністерству вищої освіти в Москві. У 1939–1941 рр. радянська система була тимчасово поширена на Галичину, північно-західні українські землі, північну Буковину й Бессарабію. Здійснено перепідготовку учителів у Західній Україні, 2/3 яких визнано невідповідними радянським вимогам. У 1945–1951 рр. близько 36 400 вчителів зі Східної України відряджено в західноукраїнський регіон, де відсоток українських шкіл став найвищим в УРСР (у Галичині, на Волині і Буковині 93,3% в 1946–1947 рр. проти 86% у 1940–1941 рр.). У Генеральному Губернаторстві (далі ГГ) 1939–1945 рр. на приєднаних українських землях були створені українські школи. 1941 р. було їх 911; школами опікувався УЦК у Кракові. Після приєд-

¹⁰ Р.М. Обов'язкове загальне навчання. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1804.

нання Східної Галичини до ГГ (1942–1943 рр.) там діяли 4 173 українські початкові школи, більше ніж коли-небудь раніше на дотичних українських землях. У 1942 р. функціонували 12 гімназій, а 1943–1944 рр. — 9 учительських семінарій. Автори статті наголошували на добре розвинутих фахових школах (330 проти менше 20 за Польщі). З вишів діяли різні Державні фахові курси у Львові з німецькою мовою навчання. У Райхскомісаріаті «Україна» німці дозволили тільки початкові українські школи (4 класні). Починаючи з другої половини 1942 р. діяли окремі професійні школи. На Закарпатті під владою угорців (1939–1944 рр.) кількість руських (українських) гімназій зменшилася з 7 (у 1939 р.) до 3 та горожанських (початкових) шкіл з 30 до 10. На Буковині, в Бессарабії і в Трансністрії румунська окупаційна влада (1941–1944) українські школи звели до мінімуму. Окрім того, в статті представлена інформація про розвиток українського шкільництва в еміграції, однак про період Другої світової війни немає відомостей, тільки про повоєнний час. Так, у західно-європейських країнах українські школи найкраще розвивалося після 1945 р. у таборах Ді-Пі у Німеччині та Австрії. Табори переміщених осіб стали осередком різноманітного шкільництва, насамперед початкового і середнього, а матеріальну базу для нього забезпечували міжнародні організації УНРРА¹¹ та ІРО¹². У таборах, залежно від розміру та кількості мешканців, існували початкові, середні й фахові школи, діяли дошкільні установи, зрідка бурси. У статті констатовано, що найбільшого розвитку українське таборове шкільництво набуло в 1947–1948 рр. Так, у 1948 р. у таборах Ді-Пі працювало 72 дитячі садки (2 550 дітей і 140 виховательок). У Німеччині було 88 народних шкіл (окремі з 7–8 класами, деякі неповні — 4 класи) з 5 400 учнями; 35 гімназій (у тому ч. кілька неповних або гімназійальних курсів) з 2 800 учнями; 8 інших середніх шкіл (семінарії і торгівельні школи) з 300 учнями, та 39 фахових курсів з 2 120 учнями. В Австрії було 15 народних шкіл (715 учнів), 4 гімназії (565), 4 інші середні школи (490) і 4 фахові курси (140 учнів). Українські школи на нижчому і середньому рівні в 1945–1950 рр. охопили 100% дітей, які перебували в таборах і були шкільного віку, 36% молоді відвідували гімназії, а 20% — фахові школи. Учителі на 75% були фахові з повними кваліфікаціями. Після перших труднощів з підручниками їх видавали українські освітні установи і видавництва.

¹¹ УНРРА — (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) — «Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови») — міжнародна організація, створена державами антигітлерівської коаліції 9 листопада 1943 року у Вашингтоні 1943 для допомоги потерпілим у війні країнам.

¹² ІРО (англ. International Refugee Organization) — Міжнародна організація у справах біженців, заснована 1947 р. при ООН на заміну УНРРА.

З вишів у повоєнній Німеччині були відновлені: Український вільний університет у Мюнхені (найбільша кількість студентів 1947–1948 рр. — 490, 80 викладачів), Український техніко-господарський інститут у Регенсбурзі і Мюнхені (в 1945–1950 рр. 180 викладачів і 1 290 студентів, з яких понад 300 здобули дипломи). 1945–1951 рр. в Мюнхені діяла Українська висока економічна школа (25 викладачів, 280 студентів, з них 80 одержали дипломи). Так само в Баварії функціонували Українська Католицька духовна семінарія (на 1946 р. — 48 студентів і 14 викладачів) і Богословсько-педагогічна академія УАПЦ (станом на 1946–1950 рр. — 80 студентів і 40 викладачів). Українські студенти у повоєнний час навчалися у міжнародному Університеті УНРРА в Мюнхені (лютий 1946 — травень 1947 рр.), в якому 30% студентів (650), а серед викладачів 1/5 — були українці. Інші українські студенти вчилися в німецьких і австрійських університетах та інших вузах (близько 1 500). Також автори статті наголошують, що існували навчальні заклади, переважно початкові школи, і в інших європейських країнах — Італії, Франції, Бельгії, Великобританії¹³.

У шостому томі «ЕУ» представлено ґрунтовну статтю «Письменність», її автор — В. Кубійович визначив це поняття як грамотність, вміння писати й читати понад визначений вік. Відрізняли повну і часткову писемність (знання читати без уміння писати). Вказано, що на українських землях ще на поч. ХХ ст. більшість населення була неписьменна. На це впливало занедбання шкільництва державами, до яких належали українські землі, брак обов'язкового загального навчання (в Росії) або занедбання його (Австрія, Угорщина) і вузька мережа шкіл. На підставі перепису 1939 р. писемність осіб понад дев'ять років в УРСР (у межах 1938 р.) підвищилася до 85,3%. На західноукраїнських землях (Галичина й Буковина) писемність українців була незначно вища. Натомість на Волині й Поліссі вона становила 52% станом на 1931 р.¹⁴

Окреме гасло в «ЕУ» висвітлює рух за подолання неосвіченості населення УРСР — лікнеп — система заходів для навчання грамоти всього неписьменного населення (дорослих і дітей, які не ходили до шкіл). Мережа пунктів лікнепу поширювалася з 1921 р. (у кін. 1921 р. — 487), і швидко зростала (у кінці 1923 р. — 5 096, 1925 р. — 13 028). Так само збільшувалася й кількість учнів таких шкіл: 1922 р. — 14 тис., 1930 р. —

¹³ Струмінський Б., Бакало І., Плющ Т., Маркусь В. Шкільництво на Україні. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1984. Т. 10. С. 3857–3871.

¹⁴ Кубійович В. Писемність. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2050.

2,688 млн, 1932 р. — 3,489 млн, а згодом зменшувалася і станом на 1939 р. становила 1,044 млн. Завдяки діяльності лікнепів число письменних в УРСР зросло з 57,5% в 1926 р. до 85,3% в 1939 р. і до 98,5% у 1961 р.¹⁵

Автори «ЕУ» звертали увагу не тільки на освіту, а й на явища, які перешкоджали навчанню. Звичайно, війна негативно вплинула на повсякденне життя пересічних людей, позначилася на всі сферах життя, не стала виключенням й освіта. Автор гасла «Дитяча безпритульність» констатує, що «Друга світова війна спричинила колосальне збільшення числа сиріт, знищення сіл і міст, голод і господарську руїну, що знову великою мірою посилює дитячу безпритульність»¹⁶. Бездоглядні та безпритульні діти потребували піклування, однак державні органи, які мали спонукати відповідні освітньо-виховні установи виконувати свою роботу в цьому напрямку, з низки причин не виконували ці функції. Частина дитячих будинків і сиротинців разом з персоналом і вихованцями евакуювалися у радянських тил, однак їх було не так багато. У статті «Дитячі будинки» про період німецько-радянської війни немає інформації. Серед іншого вказано, що кількість дитячих будинків суттєво збільшилась внаслідок зростання в УРСР дитячої безпритульності: якщо в 1940 р. було 553 дитячих будинки (68 770 дітей), то в 1950 р. їх стало 821 установа (дітей в них — 99 940)¹⁷. В гаслі «Дитячі ясла» ніякої інформації про період Другої світової війни немає. У додатковому томі «ЕУ вміщено статтю «Сиротинці», де йдеться про опікунсько-виховні заклади для дітей-сиріт, не забезпечених опікунами з близької чи дальшої родини, чи опікунами, призначеними судом. Інформація переважно стосується діяльності сиротинців на західноукраїнських землях та за межами УРСР. Однак, функціонування цих дитячих закладів упродовж Другої світової війни не стало предметом уваги авторів вказаної енциклопедичної статті¹⁸. У цьому контексті слід відзначити, що на окупованій території зусиллями української громадськості вдалося налагодити роботу незначної кількості дитячих ясел, садочків, дитячих будинків. Хоча умови перебування дітей у цих закладах були доволі складним через проблеми матеріального характеру, однак за дітьми там був нагляд, опіка й вони отримували певне харчування, що на той час стало порятунком від голодної смерті. Вихователі та педагоги намагалися урізноманітнити перебу-

¹⁵ Ліквідація неписьменности. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1316.

¹⁶ Р.М. Дитяча безпритульність. *Там само*. Т. 2. С. 516.

¹⁷ Дитячі будинки. *Там само*. С. 518–519.

¹⁸ Сиротинці. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення*. Париж, Нью-Йорк, 1995. Т. 11. С. 189–190.

вання дітей у таких закладах, відволікти їх від страшних буднів окупаційного життя, однак вони вимушені були діяти в координатах, визначених окупаційною владою (наприклад, це суттєво позначилося на тематиці дитячих свят, на літературі, яку використовували вчителі тощо). Цю інформацію доцільно включити до «Енциклопедії» в межах характеристики діяльності навчально-виховних закладів такого типу.

Функціонування будь-яких установ, у тому числі освітніх, регулюється законодавчо-нормативними актами. На жаль, цей зріз не знайшов висвітлення в «ЕУ». З цієї проблематики вміщена тільки одна стаття «Кодекс законів про народну освіту УСРР» — це був збірник законів, що визначали справу шкільництва і народної освіти, затверджений ВУЦВК 2 листопада 1922 р.; проіснував до початку 1930-х рр., згодом замінений окремими законами і положеннями (статутами)¹⁹. Насправді в інших небагатьох статтях зустрічається інформація про те, що ті чи інші зміни у функціонуванні навчальних закладів були викликані ухваленими законодавчими актами тощо, однак це не дає змоги сформулювати уявлення про загальні тенденції в законодавчому регулюванні освітньої галузі України як напередодні війни, упродовж нацистської окупації, так і після визволення. Натомість ця інформація доволі пізнавальна, особливо щодо періоду нацистської окупації. Адже суперечки між райхсміністром А. Розенбергом і райхскомісаром Е. Кохом стосовно освітнього рівня мешканців окупованих територій викликали певні юридичні колізії у тогочасному законодавчому регулюванні навчально-освітніх установ різних типів.

В «ЕУ» характеризуються типи освітніх закладів за рівнем освіти. Так, шостий том містить розлогу статтю «Початкове шкільництво», де зазначено що «початкові школи — це загальноосвітні навчально-виховні заклади для дітей молодшого віку, в яких вони вчать читати й писати і здобувають елементарні відомості з історії, географії, природознавства, арифметики, співу тощо». Станом на 1940–1941 рр. в УРСР нараховувалося 15 310 початкових шкіл з 1 177 тис. учнів у них, натомість у школах інших типів навчалося значно більше дітей у 1–4 класах — 3 881 тис. учнів. У 1944–1945 рр. діяло 15 596 початкових шкіл і в них навчалося 1 366 тис. учнів. У наступні роки у зв'язку з запровадженням обов'язкового семи- й восьмирічного навчання велика частина шкіл такого типу була перебудована і перетворена на неповні (семи- й восьмирічки), а в окремих випадках і на повні середні школи²⁰. Так само

¹⁹ «Кодекс законів про народну освіту УСРР». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1959. Т. 3. С. 1064.

²⁰ Бакало І. Початкове шкільництво. *Там само*. Т. 6. С. 2289–2290.

аналізу початкової освіти присвячено гасло «Народні школи», тобто нижчі початкові школи, загальноосвітні школи, доступні для дітей широких народних мас. Деякі народні школи були підготовчими до середніх навчальних закладів. На українських землях під Польщею на підставі закону від 11 березня 1932 р. народні школи були триступневі (1 ступінь — перші 4 роки навчання, 2 ступінь — 5–6 рр., 3 ступінь — 7 р.). На Закарпатті після його переходу до Чехословаччини школи такого типу мали назву горожанських, гарно розвивалися і час навчання (з 1930) складав вісім років. Натомість рівень народних шкіл на Буковині під румунською окупацією значно знизився через брак кваліфікованих учителів і примусове навчання чужою для українських дітей румунською мовою. Предметами навчання були: релігія, читання і писання, початки математики, спів, малювання, ручна праця, гімнастика, а у вищих класах також географія, природознавство, історія і література; подекуди вчили й іноземні мови²¹. Однак, автори цих двох останніх гасел жодним словом не сказали про те, що у роки нацистської окупації саме початкові школи стали основним типом навчальних закладів, дозволених окупантами. Вони діяли в усіх окупаційних зонах, однак ступінь охоплення ними дітей, як і рівень навчання, були низькими.

Наступний освітній ступінь — семирічна школа також висвітлено на сторінка «ЕУ» (побутова назва — семирічка). Це була неповна середня загальноосвітня школа в УРСР для дітей віком 7–13 рр. У 1925–1928 рр. частину шкіл цього типу перетворено у містах на фабрично-заводські (ФЗС), на селі — на школи сільської молоді (ШСМ), пізніше на школи колгоспної молоді (ШКМ). Станом на 1940–1941 рр. кількість середніх шкіл в УРСР була 10 957 з 2846 тис. учнів. Випускники цих шкіл могли продовжувати освіту у вищих класах середніх шкіл або у середніх спеціальних і професійно-технічних школах²². ФЗС автори «ЕУ» трактують як неповну середню школу в УРСР, створену в другій половині 1920-х рр. на базі загальноосвітньої семирічної школи, при промислових оселях з метою пов'язання загального навчання й одночасного ознайомлення з виробничою практикою ближчого до неї підприємства. Вони відзначають, що ФЗС не мали практичного значення і при реорганізації шкільної системи 1934 р. стали звичайними семирічками²³.

²¹ Р. М. Народні школи. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1703.

²² Семирічна школа. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1973. Т. 7. С. 2751.

²³ Фабрично-заводська семирічка. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3476.

Окрема стаття в «ЕУ» присвячена середнім школам — навчально-виховним закладам для молоді, що закінчили початкову школу. Вказані школи давали загальну або професійну (спеціальну) освіту та право продовжувати навчання у вишах. З 1932 р. було створено основний тип повної загальноосвітньої середньої школи — десятирічну школу; в той же час як неповна загальноосвітня середня діяла семирічна школа. Під час Другої світової війни було створено загальноосвітні вечірні (змінні) середні школи робітничої молоді (з 1943 р.) і школи сільської молоді (з 1944 р.). Станом на 1940–1941 рр. кількість середніх загальноосвітніх шкіл в УРСР була 4 435 з 2592 тис. учнів і середніх спеціальних відповідно — 693 і 196 тис. Автори статті відзначали стійку тенденцію до зростання шкіл цього типу, починаючи з 1950-х років. На українських землях під Польщею у 1930-х рр. основою середніх загальноосвітніх шкіл були гімназія, ліцей, нечисленні фахові середні школи, переважно з українською мовою викладання; на Буковині — румунською, на Закарпатті, де стрімко розвивалося загальноосвітнє й фахове середнє шкільництво — українською. У 1945–1950 рр. діяли різного роду середні школи в українських таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії²⁴. Проте поза увагою авторів гасла залишилася діяльність шкіл під час німецько-радянської війни. Згідно з постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів» від 27 червня 1941 р. діти до 15 років підлягали евакуації в першу чергу. Однак постанову виконати було доволі складно, діти перебували на канікулах, у літніх таборах, війська Вермахту дуже швидко просувалися територію УРСР, і місцева влада не могла швидко зорієнтуватися й належним чином організувати евакуацію школярів, та й ресурсів для цього не вистачало, зокрема транспортних засобів. Тому переважна більшість дітей потрапила на території, які з часом були окуповані гітлерівцями. У роки нацистської окупації українські освітяни та громадськість ініціювали відновлення середніх шкіл для охоплення навчанням дітей 11–14 років. Однак отримати від окупаційної влади дозвіл на їх функціонування було складно. Інколи такі школи діяли без належних дозволів. Ситуація відрізнялася в окупаційних зонах і залежала від місцевих адміністрацій. Серйозні завдання з відновлення системи народної освіти постали перед радянською владою і педагогічними працівниками після звільнення української території. По-перше, необхідно було провести реєстрацію вчителів і учнів. Наступним кроком було залучення дітей до навчання. Однак у перші повоєнні роки не вдавалося охопити навчанням 100% дітей належного

²⁴ Р.М. Середнє шкільництво *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 7. С. 2761–2762.

віку, що мало низку причин: складне матеріальне становище родин, де були діти шкільного віку (останні вимушено працювали), брак дитячого одягу та взуття, переповнені класи, де навчалися діти різного віку, система роздільного навчання хлопчиків і дівчат. Складним було становище з педагогічними кадрами. За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнного складу вчителів. Так, у 1944 р., за офіційними даними, в 20 звільнених від окупантів областях України не вистачало 30 498 педагогів. Частина з них загинула, перебуваючи на фронтах, в окупації та евакуації, дехто вже не міг повернутися до школи через інвалідність тощо. У 1944/45 навчальному році налічувалось 154812 вчителів, що становило лише половину довоєнної кількості²⁵. Умови проживання вчителів були надзвичайно скрутними (брак житла, низька заробітна плата, затримки з видачею продовольчих пайків), що негативно впливало на якість навчально-виховного процесу. Уваги потребували матеріальні ресурси, більшість навчальних установ зазнали серйозних пошкоджень як внаслідок бойових дій обох воюючих сторін, так і через використання будівель не за призначення. Частина освітніх закладів була зруйнована повністю, і відповідно, необхідно було будувати нові школи. У налагодженні навчального процесу великі труднощі викликала й гостра нестача підручників, дидактичних та методичних посібників, зошитів, канцелярського приладдя. У повоєнні роки робота шкіл ускладнювалася через гострий дефіцит палива. Значною проблемою була також загальна якість навчання. Тож з метою її підвищення, в 1944/45 н. р. запроваджено випускні та перевідні іспити, а також іспити на атестат зрілості, нагородження золотими і срібними медалями тих учнів, які виявили відмінні знання та зразкову поведінку. Негативно впливало на якість освіти широке використання дітей шкільного віку на роботах у сільському господарстві, в упорядкуванні міст і сіл, адже радянська держава відчувала гострий дефіцит робочих рук. Вказані характеристики та проблеми пропонується включити до енциклопедичної статті про систему освіти в повоєнні роки.

У гаслі «Десятирічна школа» містяться кількісні показники про середні навчальні заклади тільки напередодні німецько-радянської війни²⁶.

В енциклопедичній статті «Гімназії» період війни зведено тільки до аналізу нацистської окупації і зазначено, що: «За німецької окупації 1939–1944 рр. засновано українські гімназії в Холмі й Ярославі, в

²⁵ Цит. за: Перехрест І.В. Основні тенденції та процеси у сфері освіти на Україні в період повоєнних років 1944–1950 рр. *Гуманітарний вісник*. 2014. Вип. 5. Част. 1. С. 85.

²⁶ М.Г. Десятирічна школа. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 505.

Галичині відкрито 10 українських гімназій із 7 017 учнями. ... Під час угорської окупації 1939—1944 рр. залишалося 3 українські гімназії»²⁷.

Серед типів навчальних закладів, представлених в «ЕУ» є стаття «Ліцей», яка містить доволі обмежену інформації, серед якої вказано, що в Галичині й на Волині у 1939 р. діяв 21 український ліцей (5 державних, 16 приватних)²⁸.

Радянські підлітки могли здобути середньо-спеціальну освіту в технікумах, інформація про які викладена в однойменному гаслі в «ЕУ». Такі навчальні заклади готували фахівців для різних ділянок промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту і зв'язку, економіки й права, фахівців не індустріального типу готували середні професійні училища: педагогічні, медичні, художні, театральні та ін. Проте інформація про 1939—1945 рр. у цьому гаслі відсутня²⁹. Так само у гаслі «Високі школи» зовсім не згадується період, який нас цікавить. Однак ця стаття доволі інформативна, містить багато даних про розвиток в Україні вищих навчальних закладів, зокрема про реорганізації 1920-х років. Виші були закриті для осіб «нетрудового походження». Вступ став можливий лише за направленням партійних, комсомольських чи профспілкових організацій. Щоб забезпечити перевагу робітників і незаможних селян у складі студентів вишів, при них були створені підготовчі навчальні заклади для дорослих — робітфаки. Студентам, насамперед робітфаківцям і комуністам, надавалося житло, харчування і, від кінця 1920-х рр., стипендії, однак повсякденні умови життя більшості студентів були дуже важкі. Для посилення радянізації студентського складу кінця 1920-х і в 1930-х рр. практикувалися «мобілізації» комуністів і комсомольців (т. зв. «тисячників»). Від початку 1920-х рр. у викладанні багатьох предметів був запроваджений «лабораторно-бригадний» метод, який не давав змоги перевірити знання студентів. Несталість програм, дуже слаба попередня підготовка студентів, відібраних за соціальним станом, брак підручників, переобтяженість програм соціально-економічними предметами, важкі матеріальні умови, необхідність віддавати багато часу громадській (комсомольській чи профспілковій) роботі спричинили надзвичайно низьку успішність студентів і недостатню кваліфікацію фахівців, випущених вишами. З другого боку, реалізація планів реконструкції промисловості й перебудови сільського господарства вимагала великої кількості нових спеціалістів. Це стимулювало в 1929—1932 рр. перебудову вишів: багато-факультетні технічні виші перетворювати на кілька інститутів вузьких

²⁷ Поліщук П. Гімназії. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Гол. ред. В. Кубійович. Париж—Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. Т. 1. С. 381—383.

²⁸ Ліцей. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 4. С. 1372.

²⁹ Технікум. *Там само*. Т. 8. С. 3188.

галузей, ІНО трансформувалися в педагогічні інститути, відновилися університети в Києві, Харкові, Одесі й Дніпропетровському, посилилися вимоги до освітнього рівня вступників, запроваджувався навчальний режим із обов'язковим проходженням усієї програми з чітким регламентуванням семестрів, залікових та екзаменаційних сесій, дипломних проєктів, виробничої практики тощо. У 1932 р. при ЦВК СРСР був створений Комітет у справах вищої технічної школи, а в 1936 р. при Раднаркомі СРСР — Комітет у справах вищої школи (з 1946 р. — загальносоюзне Міністерство вищої освіти СРСР), який безпосередньо керував вишами незалежно від їх адміністративної й господарської підпорядкованості. Від 1936 р. менше значення надавалося соціальному походженню вступників, посилилися вимоги до засвоєння навчального матеріалу, успішність стимулювалася стипендіями. Після закінчення навчання молоді фахівці надсилювалися на працю примусово, за планом. Чимале місце в системі високої освіти належало відділам заочного навчання при університетах й інститутах. Такі зміни засвідчували нестабільність у освітній сфері цього рівня й суттєво впливали на кількість інституцій і студентів в них. За даними, представленими в «ЕУ» саме напередодні німецько-радянської війни, в 1940 р. була зафіксована найбільша кількість вишів — 166 (127572 студентів). І хоча в 1949 р. було 159 вишів, однак кількість студентів у них була вищою, ніж до початку німецько-радянської війни — 137317 і далі постійно зростала. В західноукраїнських землях після війни 1918–1919 рр. польська влада закрила українські кафедри в Львівському університеті й гостро обмежила можливості навчання для українців. У результаті цього з 1920 р. почав діяти Тайний Університет, що, не зважаючи на переслідування влади, у 1922–1923 рр. налічував 65 кафедр і 1 500 студентів. Університет закритий 1925 р. У ці ж роки діяла Українська висока політехнічна школа у Львові. 1928 р. у Львові відкрито Греко-Католицьку богословську академію. При польських університетах у Варшаві й Кракові існували катедри українознавства, у Варшаві — православний богословський факультет, однак тільки з польською мовою викладанням. Загальноукраїнського значення набув заснований у Відні 1920 р. Український вільний університет (далі — УВУ). У 1922 р. утворилася Українська господарська академія в Подебрадах у Чехії (з 1935 р. перетворена в Український технічно-господарський інститут (далі УТГІ). 1922–1933 рр. в Празі діяв Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, з 1922 р. — Українська студія пластичного мистецтва. З 1945 р. УВУ і УТГІ функціонували в Німеччині³⁰. Шкода, що в статті не знайшлося інформації про зміни, які

³⁰ Глобенко М. Високі школи. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 1. С. 253–257.

відбулися у роботі вишів під час Другої світової війни. Викладачі та студенти були мобілізовані до лав Червоної армії, нерідко добровільно, на базі вишів формувалися винищувальні батальйони, загони народного ополчення, розміщувалися шпиталі. З території УРСР було евакуйовано 30 вишів. Київський і Харківський університети тимчасово злилися в Об'єднаний Український державний університет (ОУГУ), що розмістився в Кзил-Орді (Казахська РСР). Так само, в Кзил-Орді налагоджував роботу Сімферопольський медичний інститут. Харківський університет відновив роботу 10 грудня 1941 р. У ньому продовжили навчатися як студенти, евакуйовані з Харкова, так і колишні студенти Дніпропетровського, Київського, Одеського університетів. Одеський університет отримав прописку в Байрам-Алі (Туркменська РСР), Миколаївський кораблебудівний інститут — у Пржевальську (Киргизька РСР). Чимало українських навчальних закладів злилися з місцевими вузами на правах українських відділень. Суттєво скоротилося фінансування, змінилася номенклатура спеціальностей, з урахуванням потреб фронту так і перспективами післявоєнного розвитку, посилилася фізична підготовка, яка набула рис воєнізованої, тимчасово припинився прийом до аспірантури, укрупнювалися навчальні групи, застосовувалися прискорена підготовка. Після реєвакації вишів окремі категорії абітурієнтів користувалися пільгами при вступі, зокрема інваліди війни; учасники війни та діти офіцерів, які загинули на фронті, звільнялися від плати за навчання тощо. Виші, які потрапили на території УРСР, захоплені окупантами, зазнали величезних втрат: майно було розграбоване або знищене, викладачі й студенти потрапили до лав остарбайтерів, полонених тощо.

У статті «Народні університети» йдеться про культурно-освітні установи для дорослих, в яких читали популярні лекції і давали консультації з різних галузей науки. Констатується, що в УРСР таких установ не було (тільки з 1958 р. вони існували як університети культури). Натомість на Західній Україні роль народних університетів певною мірою виконували вечірні курси при освітніх і наукових товариствах (львівській «Просвіті», Товаристві українських наукових викладів ім. П. Могили, «Руській Бесіді» та ін.); у 1930–1939 рр. діяв у Львові «Народний Університет Самоосвіти» із кореспонденційною методикою³¹.

В окреме гасло виділена інформація про «Інститути Народної Освіти» (ІНО). Це були вищі навчальні заклади в УРСР, створені на початку 1920-х рр. після ліквідації Університетів (1920) на базі їх фізико-математично-природничих й історико-філологічних факультетів та учительських інститутів з метою підготовки учителів для загальноосвітніх і

³¹ Народні університети. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)*. Т. 5. С. 1702–1703.

професійних шкіл. ІНО поділялися на факультети соціального виховання й професійної освіти з різними відділами: фізико-математичний, фізико-хімічний, біологічний, географічний, історії, мови й літератури тощо. У 1929 р. в УРСР нараховувалося 12 ІНО (в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, Ніжині, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Луганську) з 6 200 студентами, серед яких українці становили 65%. Більшість ІНО видавало свої «Записки». Після відновлення Університетів ІНО були ліквідовані, а їхні функції перебравали університети й педагогічні інститути³².

Спеціальна стаття присвячена університетам. Серед іншого в ній вказано, що «радянська політика в ділянці університетської освіти виявляє виразне спрямування на національну дискримінацію й русифікацію. Поряд з існуючою відсотковою нормою, понад яку не вільно приймати до університетів жидів, так само всілякими засобами обмежується й число українських студентів, супроти яких перевага надається росіянам, навіть приїжджим з РСФСР, супроти місцевих українців... Особливо від кінця другої світової війни університети на Україні перетворилися на вогнища посиленої русифікації. Замість обов'язкових вступних іспитів з української й російської мов, від 1954 українську поступово усунено й обов'язковою лишилася тільки російська мова». Однак власне про становище університетів у роки Другої світової війни у статті не йдеться³³. Окрім того в УРСР існували Університети марксизму-ленінізму, установи в системі партійного навчання, посередня ланка між вищими партійними школами при ЦК КПСС і ЦК КПУ та різними нижчими короткотерміновими курсами політосвіти для членів партії і непартійних. Такі заклади було засновано 1938 р., час навчання спершу був 2 роки, а згодом — 2–3 рр. без відриву від виробництва, переважно вечорами; були відділи заочного навчання. Вони готували переважно пропагандистські кадри³⁴.

Окрема стаття в «ЕУ» присвячена «Заочному навчанню в УРСР», де вказано, що це була одна з форм підготовки до іспиту на атестат зрілості й підвищення фахової кваліфікації «без відриву від виробництва». І станом на 1940/1941 р. кількість студентів-заочників у вишах була 66,3 тис. осіб, у технікумах — 26,1 тис., у 1945/46 рр. відповідно — 35,6 тис. і 15,8 тис. За межами УРСР заочно можна було навчатися з початку

³² Інститути народної освіти. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 3. С. 876.

³³ Струлінський Б. Університет. *Там само*. Т. 9. С. 3463–3464.

³⁴ Університети марксизму-ленінізму. *Там само*. С. 3464.

1930-х роках в УТГІ (Подебради). З 1948 р. існував також Інститут заочного навчання при УВУ (Курси українознавства)³⁵.

Вища ланка освіти стала предметом вивчення авторів «ЕУ». Окрім загальних статей про вищі навчальні заклади, низка гасел присвячена безпосередньо тим чи іншим вузам. Однак інформація про різні виші представлена доволі неоднаково. Найбільше за кількість проаналізовані Київські, Одеські, Харківські вузи, а також виші за межами України.

Гасло «Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка» містить дані про засування університету, факультети, перших ректора і викладачів, про реорганізації в діяльності в радянські часи в 1920–1930-ті рр. У 1939 р. навчальному закладу було надано ім'я Тараса Шевченка. Також є інформація про факультети, кількість студентів станом на 1958 р., про основні друковані видання під егідою вишу³⁶. Однак про становище університету в період Другої світової війни не згадано зовсім. Хоча значна частина персоналу закладу була евакуйована до м. Кзил-Орди Казахської РСР, де у 1942–1943 рр. відбулося злиття Київського університету з Харківським в Об'єднаний український університет і було налагоджено навчання студентів. Так само робилися спроби налагодити роботу закладу в роки нацистської окупації, але українській громадськості так і не вдалося отримати дозвіл на його функціонування.

Чимало статей в ЕУ про виші, на жаль, не містили жодної інформації про період, який ми досліджуємо, серед них: Дніпропетровський гірничий інститут і Дніпропетровський державний університет³⁷, Київська державна консерваторія ім. П. Чайковського³⁸, Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого³⁹, Київський медичний інститут ім. академіка О. Богомольця⁴⁰, Київський політехнічний інститут⁴¹, Одеське державне художнє училище⁴², Одеський державний

³⁵ Кошелівець І. Заочне навчання в УРСР. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 742–744.

³⁶ Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка. *Там само*. Т. 3. С. 1024.

³⁷ Наприклад: Дніпропетровський Гірничий Інститут, Дніпропетровський Державний Університет. *Там само*. Т. 2. С. 546–547.

³⁸ Київська Державна Консерваторія ім. П. Чайковського. *Там само*. Т. 3. С. 1018.

³⁹ Київський Державний Інститут Театрального Мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. *Там само*. С. 1023.

⁴⁰ Київський Медичний Інститут ім. академіка О. Богомольця. *Там само*. С. 1025–1026.

⁴¹ Київський Політехнічний Інститут. *Там само*. С. 1026.

⁴² Одеське Державне Художнє Училище. *Там само*. Т. 5. С. 1825.

медичний інститут ім. М. Пирогова⁴³, Одеський державний університет ім. І. Мечникова⁴⁴, Одеський політехнічний інститут⁴⁵.

Однак з опрацьованих нами джерел відомо, що, наприклад, Одеський університет з наближенням бойових дій до Одеси був евакуйований спочатку до Бердянська, а звідти до Майкопу (центру Адигейської автономної області Краснодарського краю). Ускладнення воєнної ситуації на Північному Кавказі призвели до нового переїзду в серпні 1942 р. до Байрам-Алі (Туркменської РСР). Проте чимало викладачів і студентів залишилися в окупованій Одесі й вже з грудня 1941 р. повідомлялося про відкриття Одеського університету і в «Одеській газеті» було вміщено оголошення про набір студентів на п'ять факультетів: богословський, медичний, фізико-математичний, політехнічний, агрономічний⁴⁶. Власне відкриття університету відбулося 14 лютого 1942 р. у складі вищезазначених факультетів. Проте вже 27 вересня 1942 р. були ще відкриті юридичний, історико-філологічний (літературно-філософський) і фізико-математичний (точних наук) факультети. При політехнікумі існували два відділення: будівельний і харчовий інститути; при медфакультеті — фармацевтичне відділення. В той час нараховувалося 819 студентів, а в лютому 1944 року — вже 2089. За два роки діяльності дипломи отримали 149 випускників. Штат працівників налічував 1401 осіб, з них 67 професорів, 102 доцента і 191 асистент⁴⁷. У 1943 р. директор культури та освіти губернаторства Трансністрія запропонував організувати при Одеському університеті інститут, завданням якого мала бути наукова критика марксизму-ленінізму шляхом організації публічних лекцій. Після переговорів дирекція погодилася створити незалежний від університету інститут. Зв'язок був тільки територіальний: інститут знаходився у колишньому приміщенні. В травні 1943 р. він був відкритий під назвою «Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди», перейменований пізніше в «Інститут соціальних наук»⁴⁸. Інформація такого характеру має бути обов'язково представлена на сторінках майбутньої «Енциклопедії».

⁴³ Одеський Державний Медичний Інститут ім. М. Пирогова. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1826.

⁴⁴ Кравців Б. Одеський Державний Університет ім. І. Мечникова. *Там само*. С. 1826–1827.

⁴⁵ Одеський Політехнічний Інститут. *Там само*. С. 1828.

⁴⁶ В связи с началом академического года... *Одесская газета*. 1941. 16 дек. № 17. С. 4.

⁴⁷ Вторая годовщина открытия Одесского университета. *Там само*. 1944. 16 февр. № 38(618). С. 3.

⁴⁸ Торжественное освящение Института антикоммунистических исследований и пропаганды. *Одесская газета*. 1943. 23 мая № 118(397). С. 5; *Молва*. 1943. 23 мая. № 139. С. 3.

Так само в «ЕУ» міститься інформація про виші Харкова, зокрема про такі: Харківський державний інститут культури — вищий навчальний заклад заснований 1929 р. як Інститут політичної освіти (у 1930–1935 рр. називався Інститутом комуністичної освіти, 1935–1941 рр. діяв як Харківський державний бібліотечний інститут). Готував бібліотечних і культурно-освітніх працівників⁴⁹. Харківський державний медичний інститут заснований 1921 р. на базі медичного факультету Харківського університету та Жіночого медичного інституту. Мав факультети: лікувальний, педіатричний і санітарно-гігієнічний⁵⁰. Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. Сковороди — вищий навчальний заклад для підготовки учителів середніх шкіл; заснований 1933 р. з Інституту народної освіти (1931–1932 рр. — Інститут соціалістичного виховання)⁵¹. Також доволі уривчаста інформація про інші Харківські виші: державний фармацевтичний інститут⁵², Зооветеринарний інститут⁵³, Інженерно-будівельний інститут⁵⁴, інженерно-економічний інститут⁵⁵, художньо-промисловий інститут⁵⁶, більш обширні дані наведені про: Інститут гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки⁵⁷, Інститут інженерів залізничного транспорту ім. С. Кірова⁵⁸, інститут народної освіти ім. О. Потебні⁵⁹, політехнічний інститут ім. Леніна⁶⁰, сільськогосподарський інститут ім. В. Докучаєва⁶¹, юридичний інститут⁶², однак про період, яким ми досліджуємо немає ніякої інформації. Натомість, окремі Харківські виші були евакуйовані з початком німецько-радянської війни. Так, Харківський державний театральний інститут — вищий навчальний заклад для підготовки працівників театру створений 1939 р. на базі театральної школи, яка своєю чергою постала з Музично-драматичного

⁴⁹ Харківський державний інститут культури. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3560.

⁵⁰ Харківський державний медичний інститут. *Там само*.

⁵¹ Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. Сковороди. *Там само*. С. 3560.

⁵² Харківський державний фармацевтичний інститут Харківський інститут народної освіти ім. О. Потебні. *Там само*. С. 3562.

⁵³ Харківський Зооветеринарний Інститут. *Там само*. С. 3563.

⁵⁴ Харківський Інженерно-будівельний Інститут. *Там само*. С. 3563.

⁵⁵ Харківський Інженерно-економічний Інститут. *Там само*.

⁵⁶ Харківський художньо-промисловий інститут. *Там само*. С. 3566.

⁵⁷ Харківський Інститут Гірничого Машинобудування, Автоматики й Обчислювальної Техніки. *Там само*. С. 3563.

⁵⁸ Харківський Інститут Інженерів Залізничного Транспорту ім. С. Кірова. *Там само*.

⁵⁹ Харківський інститут народної освіти ім. О. Потебні. *Там само*.

⁶⁰ Харківський політехнічний інститут ім. Леніна. *Там само*. С. 3564.

⁶¹ Харківський сільськогосподарський інститут ім. В. Докучаєва. *Там само*.

⁶² Харківський юридичний інститут. *Там само*. С. 3566.

інституту, що існував з 1923 р., був евакуйований у Саратов і там налагодив діяльність як український відділ московського ГИТИСа («Государственный Институт Театрального Искусства»). З 1943 р. — знову у Харкові, спершу діяв як філія Київського інституту театрального мистецтва, а з 1945 р. функціонував як самостійна установа⁶³.

Харківський державний університет ім. О. Горького — перший університет на українській землях під Росією, заснований 1805 р. з ініціативи місцевого громадянства, головно заходами В. Каразіна. У радянські часи зазнав низки реорганізацій. На його базі були створені установи: Академія теоретичних знань (1920–1921), Харківський інститут народної освіти (ХІНО, 1921–1930), Харківський інститут народного господарства, фізико-хімічний і юридичний інститути. 1932–1933 рр. на їх базі відновлено Харківський державний університет з 7 факультетів: фізико-математичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, літературно-лінгвістичний, історичний (з філософським відділом), економічний з (відділом економічної географії). 1936 р. надано ім'я російського письменника О. Горького. У роки німецько-радянської війни евакуйований до м. Кзил-Орди в Казахстані. У 1943–1944 рр. повернувся до Харкова й відновив роботу⁶⁴. Харківський художній інститут — вища мистецька школа, заснована 1927–1928 рр. як наступник Харківського художнього технікуму образотворчого мистецтва. Під час німецько-радянської війни 1942–1944 рр. працював у Самарканді. У 1945 р. повернувся у Харків, складався з трьох факультетів: малярського, графіки і скульптурного, готував малярів, графіків, скульпторів⁶⁵.

В «ЕУ» вміщена розлога енциклопедична стаття про Чернівецький державний університет. Серед іншого вказано, що в 1940 р., з приєднанням північної Буковини до УРСР, в університеті було запроваджено викладання українською мовою та реорганізовано його на 7 факультетів⁶⁶.

У додатковому томі «ЕУ» міститься гасло «Чужих мов інститути, Київський Педагогічний Інститут Іноземних Мов», де повідомлено про єдиний спеціальний вищий навчальний заклад такого профілю, хоча спеціалізовані факультети іноземних мов діяли у багатьох вишах. Інститут був заснований 1948 р., тому зрозуміло інформації про період німецько-

⁶³ Харківський державний театральний інститут. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3560.

⁶⁴ Маркус В. Харківський державний університет ім. О. Горького. *Там само*. С. 3561–3562.

⁶⁵ Харківський художній інститут. *Там само*. С. 3565.

⁶⁶ Жуковський А. Чернівецький державний університет. *Там само*. Т. 10. С. 3713.

радянської війни в цій статті немає⁶⁷. Так само в додатковому томі «ЕУ» представлено гасло «Фізкультури інститути», в якому проаналізовано діяльність вишів щодо підготовки фахівців у сфері фізичної культури та спорту. Однак інформація, наведена в статті, стосується переважно 1990-х років⁶⁸.

Українська громадськість прагнула налагодити роботу вищих навчальних закладів у роки нацистської окупації. Однак, як зазначалося вище, окупаційна влада, дозволила діяльність тільки окремих вишів. З вересня 1941 р. у Львові працювала відновлена Греко-Католицька богословська академія. Термін навчання в академії, побудованій за зразком католицьких західноєвропейських факультетів, становив п'ять років⁶⁹. У дистрикті «Галичина» весною 1942 р. на базі колишніх вишів Львова відкрились вищі державні фахові курси (медичні, фармацевтичні, ветеринарні, агрономічні та технічні), з вересня 1942 р. почали функціонувати вищі курси лісового господарства. Мовою викладання була німецька, проте наприкінці лекції викладач мав право передати основний зміст українською або польською мовою. Станом на 1942–1943 рр. кількість студентів-українців на таких курсах, за даним представленими в «ЕУ» була 1776 (в 1932 р. близько 300) і 600 поляків⁷⁰. З 1943 р. у Львові на базі Львівського інституту радянської торгівлі налагодила роботу «Державна вища торговельна школа», навчання здійснювалося на двох відділах — загальноторгівельному та педагогічному для підготовки вчителів торгових шкіл. А з кінця липня 1944 р. Львівський інститут радянської торгівлі відновив роботу. У ньому діяли три факультети (торговельно-економічний, обліково-економічний та товарознавчий). При інституті функціонували Центральні курси народного комісаріату з підвищення кваліфікації бухгалтерів і плановиків, Львівська філія Всесоюзного заочного інституту радянської торгівлі, а також Підготовчі курси для вступу до вищих навчальних закладів. За програмою вишів працювали мистецькі навчальні заклади Львова, які створили українці на громадських засадах при відділі культурної праці УЦК: вища театральна студія і «Вищі Образотворчі Студії» («Hoheren Kunstmalerfachstudien»). Трирічна театральна студія готувала акторів для українських драматичних театрів,

⁶⁷ Чужих мов інститути, Київський Педагогічний Інститут Іноземних Мов. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення*. Париж, Нью-Йорк, 1995. Т. 11. С. 258.

⁶⁸ Жарський Е. Фізкультури Інститути. *Там само*. С. 245–246.

⁶⁹ Ленцик В. Греко-Католицька богословська академія. *Там само. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 431.

⁷⁰ Державні фахові курси. *Там само*. С. 503.

а вища образотворча студія, яку ще називали Українською академією мистецтв, навчала на професійних митців.

Існувала низка навчальних закладів, діяльність яких відбувалася за межами УРСР. Серед них автори «ЕУ» згадали Українську гімназію в Чернівцях, утворену ще в 1896 р. Однак за румунської окупації, починаючи з 1920 р. відбулася поступова румунізація гімназії. У 1925–1927 рр. українська мова викладалася тільки як факультативний предмет, а згодом була цілком скасована. У 1922 р. гімназія була переіменована в Четверту гімназію, а 1930 р. — в *Liceul Marele Voievod Mihai*. Після 1940 р. була перетворена на десятирічку⁷¹.

З 1925 р. в Празі існувала Українська гімназія. 1927 р. вона була перенесена до Ржевнів, 1937 р. — до Модржан поблизу Праги. Станом на 1937–1938 рр. в ній нараховувалося 185 учнів і 33 педагоги. При гімназії був інтернат. Проіснувала до 1945 р.⁷²

Вже після війни, в 1945 р. з дозволу американської окупаційної влади у Мюнхені була створена Українська економічна висока школа (УЕВШ), 1945–1951 рр. у її педагогічному складі перебувало 17 професорів, 15 доцентів, 14 лекторів та 8 асистентів; прийнято на навчання 365 студентів, у тому числі 81 закінчив школу як дипломований економіст. При навчальному закладі діяли Студентська Громада і Українське наукове товариство економістів, яке 1947 р. перетворилося на секцію УВАН⁷³.

З 1932 р. діяв Український технічно-господарський інститут як установа заочного навчання при Українській господарській академії в Подєбрадах (УГА). Складався з 3 факультетів : агрономічно-лісовий, державно-кооперативний і хіміко-технологічний; крім того, існували різні курси для навчання практичних дисциплін (пасічництво, городництво, миловарення тощо), технікум сільськогосподарської промисловості, курси українознавства, іноземних мов та журналістики. Широко було розвинене видавництво навчальної літератури, а також публікувався журнал «Вісті УТГІ». У 1932–1939 рр. було вписано 1 087 студентів, а у 1940–1945 рр. кількість студентів досягла 7020. По війні керівництво закладу продовжило свою працю у Регенсбурзі (Баварія), було відновлене аудиторне навчання на 5 факультетах: крім вищезгаданих трьох, короткочасно існували ще ветеринарно-медичний і фармацевтичний (обидва у Мюнхені). Педагогічний склад нараховував 219 осіб (62 професора, 45 доцентів, 91 лектор і 29 асистентів). Вони походили з різних земель

⁷¹ Українська гімназія в Чернівцях. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3347–3348.

⁷² Українська гімназія в Чехо-Словаччині. *Там само*. С. 3348.

⁷³ Українська Економічна Висока Школа. *Там само*. С. 3359.

України, і серед них багато було висококваліфікованих фахівців. Видавалися «Вісті УТГІ», «Наукові Записки» і «Науковий Бюлетень УТГІ». Після масового виїзду українських емігрантів на нові місця поселення УТГІ поступово перетворився на науково-дослідну установу⁷⁴.

Одним з найвідоміших навчальних закладів для українців за кордоном був Український вільний університет (УВУ), утворений у 1921 р. у Відні «в екзилі для розвитку вільної української науки і високошкільних студій поза впливами панівних на Україні режимів». Стаття про даний навчальний заклад доволі уривчаста. Автори не відзначили, що того ж року заклад переїхав у Прагу, де вписалося на навчання понад 700 студентів. Упродовж свого існування в Празі університет розгорнув багатогранну педагогічну, науково-дослідну й видавничу діяльність, визнану в тодішній Чехословацькій республіці та поза її межами. Університет швидко став на шлях повноцінного функціонування як навчальний і науково спроможний осередок поширення й поглиблення знань на зразок західноєвропейських університетів. У перші роки існування університет налічував 500 студентів. У середньому кожного семестру в ньому навчалось понад 250 студентів, повний курс навчання (4 або 8 семестрів) за період 1921–1945 рр. закінчили близько 3 тис. осіб, майже 150 з них отримали ступені доктора права чи філософії. Навчання велось лише на двох факультетах — філософському і правничому. На кінець празького періоду діяльності в його професорсько-викладацькому складі налічувалося 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Упродовж передвоєнного періоду в діяльності закладу виникали фінансові труднощі. Напередодні війни, у 1939 р. суттєво зменшилась кількість студентів — до 61. Дещо збільшилася кількість студентів у Генерал-Губернаторстві (107 осіб на 1940–1941 рр.). Унаслідок воєнних подій 1945 р., більшість професорів і студентів були змушені покинути Прагу та переселитися на Захід, у Баварію. У Мюнхені восени 1945 р. почався третій період (після віденського та празького) існування цього вишу. За твердженням авторів гасла, 1947 р. в УВУ працювало 44 професора, 16 доцентів та 18 викладачів й асистентів. Найвища кількість студентів була в 1947–1948 рр. — 493 особи. Також наведена інформація про ректорів, найвизначніших професорів, видавничу діяльність після 1956 р.⁷⁵

Предметом вивчення окремих енциклопедичних гасел «ЕУ» стали спеціалізоване навчання та відповідні профільні освітні заклади. При розгляді цієї специфіки освітніх понять будемо керуватися алфавітним

⁷⁴ Зелений П. Український Технічно-Господарський Інститут. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3439–3440.

⁷⁵ Янів В. Український Вільний Університет. *Там само*. С. 3418–3421.

принципом. Першою автори «ЕУ» пропонують на розсуд читача «Військову освіту». Здавалося б до досліджуваного нами періоду ця спеціалізована підготовка має безпосереднє значення. Однак, пізнавальною для нас стали тільки відомості про те, що з 1943–1944 рр. в УРСР було організовано закриті середні школи типу кадетських корпусів, що готували молодь до військових шкіл («Суворовські училища») і до високих морських шкіл («Нахімовські училища»). Мережа численних військових шкіл (з 1937 р. — військових «училищ») постійно змінювалася⁷⁶. У цій сфері професійної підготовки слід відзначити наявність в «ЕУ» гасла «Суворовські військові училища», в якому вказано, що такі спеціальні учбові заклади типу інтернату готували вихованців до вступу у військові учбові заклади⁷⁷. Натомість відсутні гасла про вищі військові навчальні закладів — інститути й академії (повітряних і морських сил, танкових та прикордонних військ) тощо.

В «ЕУ» представлено гасло «Духовна освіта», в якому наведено широкий історичний екскурс у розвиток духовної освіти на українських теренах, однак відомості про період німецько-радянської війни доволі обмежені. Зазначено, що під Польщею (1923–1939 рр.) українське православне духівництво здобувало освіту в Крем'янецькій духовній семінарії та у Варшавському Університеті. На Буковині у складі Чернівецького університету був православний теологічний факультет, при якому за Австрії була українська кафедра практичного богослов'я. 1942–1944 рр. угорський уряд відкрив для закарпатських українців духовну семінарію в Будапешті. В Мюнхені 1946–1950 рр. діяла Богословська Академія УАПЦ, а з 1946 р. православних священників готувала Колегія св. Андрея у Вінніпезі, що складалася з середньої школи й факультету теології⁷⁸. Далі інформація про духовну освіту доповнюється статтею «Духовні семінарії», де серед іншого зазначено, що православні семінарії на початку 1920-х рр. були ліквідовані радянським урядом, і лише після Другої світової війни в УРСР було відкрито 3 православні духовні семінарії — в Києві, Луцьку й Одесі. Католицьку освіту можна було здобути в «Львівській семінарії» та прослухали основні теологічні дисципліни в Львівському університеті. На Закарпатті існували дві духовні семінарії — в Ужгороді (1778–1947) і Пряшеві (1880–1950). У 1930-і рр. діяла Папська Духовна Семінарія в Дубні. Вона утримувалася єзуїтами для підготовки католицьких священників східного обряду. Функціонувала

⁷⁶ Р. М. Військова освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)*. Т. 1. С. 276–277.

⁷⁷ Суворовські військові училища. *Там само*. Т. 8. С. 3090.

⁷⁸ К-ий І. Духовна освіта. *Там само*. Т. 2. С. 610–612.

невелика духовна семінарія в Загребі, Українська Католицька Духовна Семінарія в Гіршбергу (Баварія) з 1946 р. В США філіядельфійський екзархат відкрив у 1942 р. Українську католицьку духовну семінарію ім. св. Йосафата⁷⁹. Окрема стаття присвячена наступному типу духовного навчального закладу — малій семінарії, яку автори гасла трактують як «виховно-навчальна католицька установа гімназійного типу для підготовки кандидатів до духовного стану». Першим таким навчальним закладом духовного профілю стала Мала семінарія ім. св. Йосафата у Львові, заснована 1919 р. Станом на 1935 р. в ній нараховувалося 172 учня. 1931 р. було засновано Малу семінарію у Рогатині (кількість учнів — 42). Ці обидві семінарії були ліквідовані радянською владою в 1939 р. Однак Мала семінарія у Львові діяла упродовж німецької окупації; і в 1942 р. у закладі нараховувалося 230 учнів⁸⁰. Так само під час нацистської окупації функціонували наступні заклади з підготовки священнослужителів: у Львові — Греко-Католицька богословська академія⁸¹ та Греко-Католицька духовна семінарія, Українська Папська велика семінарія св. Йосафата у Римі. По закінченню Другої світової війни остання установа якийсь час була єдиною у світі українською католицькою духовною семінарією. Кількість студентів не перевищував 50 осіб, вони проходили студії в римських папських університетах, а в Колегії вивчали літургію, обряди та українознавчі предмети, серед них — українську мову і літературу⁸².

В УРСР важливе значення надавали економічній освіті. Так, в енциклопедичній статті «ЕУ», присвяченій цьому виду освіти йдеться про те, що на базі колишніх комерційних інститутів та факультетів права університетів у 1920-х рр. створено інститути народного господарства (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ). Середню економічну освіту можна було здобути в технікумах, диференційованих за різними галузями (фінансово-економічний, торгівельно-промисловий, кооперативний тощо). Після відновлення університетів (1934 р.) при деяких з них утворено економічні факультети, які переважно готували викладачів. За межами України в 1922–1932 рр. при Українській господарській академії в Подєбрадах діяв економіко-кооперативний факультет з аудиторним навчанням. Відновлений 1945 р. УТГІ в Німеччині давав економічну освіту, а в УВУ в Празі і Мюнхені на факультеті права і суспільних наук ви-

⁷⁹ Р.М. Духовні семінарії. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)*. Т. 2. С. 612–613.

⁸⁰ Мала семінарія. *Там само*. Т. 4. С. 1447.

⁸¹ Ленцик В. Греко-Католицька Богословська Академія у Львові. *Там само*. Т. 2. С. 431.

⁸² Ленцик В. Греко-Католицька Духовна Семінарія. *Там само*. С. 431.

кладалися переважно економічні дисципліни. Окрім того, в 1946–1950 рр. в Мюнхені існувала Українська висока економічна школа⁸³. На жаль, передвоєнний період, особливості евакуації освітніх радянських навчальних інституцій економічного профілю, їх діяльність в нових умовах та під час нацистської окупації не відображені в цій енциклопедичній статті. «ЕУ» містить статтю «Торгівельна освіта», в якій розглянуто підготовку фахівців комерційної справи, спеціалістів у галузі торгівлі та громадського харчування. У 1926 р. на базі кооперативного технікуму був заснований у Києві перший кооперативний інститут ім. В. Чубаря. Так само кооперативні інститути існували в Харкові та Одесі. У 1934 р. Київський, Харківський і Одеський кооперативні інститути були об'єднані у Всеукраїнський інститут споживчої кооперації. В 1926 р. на базі періодичних виставок контрактних ярмарок у Києві був створений Торговий музей, перетворений у 1929 р. у Державний науковий інститут економіки, техніки і раціоналізації торгівлі. Про функціонування цих установ у роки німецько-радянської війни, на жаль, інформації в аналізованій енциклопедичній статті немає⁸⁴.

У руслі вивчення корисних копалин розглядається питання гірничої освіти. З гасла дізнаємося, що цю спеціалізовану освіту можна було здобути в гірничо-промислових школах (готували робітників масових професій) та училищах (готували фахових робітників). Середню освіту давали гірничі технікуми (найбільша їх кількість була на Донбасі). Вищу освіту можна було отримати в гірничих інститутах у Дніпропетровську (з 1899 р.), Кривому Розі (з 1929 р.) і Харкові (з 1947 р.) та на гірничих факультетах політехнічних інститутів. Період Другої світової війни не представлений у цій статті зовсім⁸⁵.

Так само «ЕУ» вміщує гасло про освіту у галузі лісництва, та період німецько-радянської війни залишається за межами дослідження. Натомість відзначено, що нижчий персонал (лісові майстри, служба лісової охорони) готували однорічні лісові школи, середній (об'їждчики і лісничі) лісові технікуми. Вищу кваліфікацію можна було здобути у Київському лісогосподарському інституті (з 1930 р.) та Харківському сільськогосподарському інституті ім. Докучаєва. На Західній Україні в період між двома світовими війнами таку фахову освіту надавали лісовий відділ Львівської Політехніки, середні школи в Болехові (Галичина) і Крем'янці

⁸³ Є.І. Економічна освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 622–623.

⁸⁴ Мазаракі А. Торговельна освіта. *Там само. Словникова частина — доповнення*. Т. 11. С. 199–200.

⁸⁵ Кубійович В. Корисні копалини. *Там само. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 3. С. 113.

та нижча лісова в Сваляві (Закарпаття); на еміграції — лісовий факультет Української господарської академії в Подєбрадах, згодом УТГГ⁸⁶.

Доволі інформативна стаття в «ЕУ» висвітлює медичну освіту в Україні. Вказано, що «медична освіта — це комплекс заходів для підготовки та підвищення кваліфікації медичних працівників: лікарів, фармацевтів, середнього і нижчого медичного персоналу». Однак щодо медичної освіти в роки Другої світової війни тільки зазначено, що «в 1941 р. в УРСР було 9 медичних, 2 стоматологічні, 3 фармацевтичні інститути з 26 760 студентами»⁸⁷. Проте слід відзначити, що медичні вузи налагодили діяльність в евакуації. Київські 1-й та 2-й медичні інститути в середині липня 1941 р. було евакуйовано до Харкова, а після об'єднання — до Челябінська. 1-й Харківський медичний інститут виїхав до м. Чкалова (Оренбург), а 2-й до м. Фрунзе, Дніпропетровський — до Ставрополя, пізніше, етапами через Махачкалу, Ташкент до Фергани, Сталінський — до Новосибірська. До Семипалатинська переведено Харківський фармацевтичний інститут, який у 1942 р. був об'єднаний із евакуйованим спочатку до П'ятигорська, а потім до Семипалатинська, Дніпропетровським фармацевтичним інститутом. Не були евакуйовані Львівський та Вінницький медінститути. Так само у часи нацистської окупації функціонували медичні навчальні заклади, у тому числі й виші (Київський, Вінницький, Львівський), низка технікумів. Дозвіл на їх діяльність був наданий в райхсміністерстві східних окупованих території, оскільки Третій райх відчував гострий брак медичних працівників, особливо лікарів. На відміну від інших вишів у роки окупації, саме медичні позначилися випуском спеціалістів (студентів, які почали навчання за радянської влади). Проте в «ЕУ» такої інформації немає.

Мистецька освіта розглядається в «ЕУ» як фахове навчання з різних видів образотворчого мистецтва і допоміжних наук (у тому числі теорії й історії мистецтва). У статті серед іншого вказано, що з кінця 1920-х рр. в УРСР діяли високі мистецькі школи (художні інститути) в Києві, Одесі й Харкові (з 1927 р.) та низка мистецько-промислових шкіл (у Кам'янці, Межигір'ї, Миргороді, Києві, Одесі, Харкові й ін.). При деяких Інститутах народної освіти існували кафедри мистецтва. Але на початку 1930-х рр. у зв'язку деукраїнізацією й директивами пристосувати шкільництво до задоволення потреб виробництва почався занепад мистецької освіти в Україні. Одеський художній інститут перетворено на середню школу, зменшено кількість відділів у Київському, закрито найкращі мистецько-

⁸⁶ Лучаковський Б. Лісова освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 4. С. 1326.

⁸⁷ Плющ В. Медична освіта. *Там само*. С. 1509–1510.

промислові школи в Кам'янці та в Межигір'ї, процес навчання було піддано суворому партійному контролю, чимало митців-педагогів репресовано. На Західній Україні були кафедри мистецтва у Львівському Університеті й у Греко-католицькій богословській академії (1928–1944 рр.). Під час німецької окупації недовгий час у Львові існувала Вища українська образотворча студія (ректор В. Кричевський). На еміграції у 1923–1944 рр., у тому числі й у роки окупації діяла висока мистецька школа в Празі — Українська студія пластичного мистецтва⁸⁸. Кафедри історії українського мистецтва були в УВУ і в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Мистецькі школи і студії діяли 1945 р. у переселенських таборах у Німеччині, переважно у Карлсфельді й Берхтесгадені⁸⁹.

Особливості музичної освіти висвітлені в «ЕУ» в спеціальному гаслі. Однак, про період, який нас цікавить тільки зазначено, що: «У 1941–1944 рр. при Інституті народної творчості у Львові працювали музичні школи нижчого типу, курси диригування, заочні курси теорії і композиції та ін.»⁹⁰. У додатковому томі представлено гасло «Музичні інститути», де проаналізовані виші в Україні, які давали фахову музичну освіту⁹¹. Окрема стаття висвітлює діяльність Вищого музичного інститут ім. М. Лисенка, заснованого у Львові 1903 р. До початку Другої світової війни інститут мав 9 філій — у Перемишлі, Станіславові, Стрию, Дрогобичі, Коломиї, Тернополі, Золочеві, Яворові, Бориславі. Друкованим органом інституту був двомісячник «Музичний Вісник». У 1939 р. інститут був перетворений на Львівську Державну консерваторію ім. М. Лисенка, яка готувала композиторів, істориків і теоретиків музики, музик-фолкльористів, диригентів хорів, піаністів, виконавців на оркестрових та народних інструментах. Філії інституту були перетворені на самостійні музичні школи⁹².

Характеристику педагогічної освіти здійснено в однойменній статті в «ЕУ», однак інформації про цю освітню галузь у роки Другої світової війни не представлено⁹³, хоча цій галузі освіти в радянській Україні приділяли особливу увагу у відбудовний період, адже країна відчувала гострий дефіцит педагогічних кадрів. З метою подолання цієї проблеми

⁸⁸ Українська Студія Пластичного Мистецтва. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3400–3401.

⁸⁹ Гординський С. Мистецька освіта. *Там само*. Т. 4. С. 1544, 1556–1557.

⁹⁰ Р. М. Музична освіта. *Там само*. Т. 5. С. 1662–1664.

⁹¹ Музичні інститути. *Там само. Словникова частина — доповнення*. Т. 11. С. 139.

⁹² Вищий Музичний Інститут ім. М. Лисенка. *Там само. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 1. С. 265.

⁹³ Бакало І., Кравців Б. Педагогічна освіта. *Там само*. Т. 5. С. 1971–1972.

запроваджувалися короткотермінові педагогічні курси, жіночі педагогічні класи, мережа заочної освіти, до роботи в школи залучалися спеціалісти, які не мали педагогічної освіти. Вводилися нові правила вступу до навчальних закладів, згідно з якими без іспитів приймалися особи, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» і «добре», а на вільні місця зараховувалися й абітурієнти із задовільними оцінками. Дозволявся навіть прийом абітурієнтів в учительські інститути з освітою 9 класів середньої школи. За таких умов кількість студентів університетів і педагогічних інститутів у 1944–1945 рр. зросла в кілька разів. Підготовку вчителів почали здійснювали університети, педагогічні інститути й училища. Однак збільшенню контингенту студентів у вишах завадила плата за навчання. Так, наприклад, вартість навчання у педагогічному виші Києва складала 400 крб. на рік, в інших містах та селищах — 300, заочна освіта коштувала 200 крб.⁹⁴.

Так само не характеризується й педагогічна преса цього ж періоду в наступній статті⁹⁵, немає інформації про діяльність у період німецько-радянської війни педагогічних інститутів⁹⁶, класів⁹⁷, курсів⁹⁸. У статті «Педагогічні технікуми» тільки зазначено, що з 1937 р. вони реорганізовані у педагогічні школи, а з 1944 р. — у педагогічні училища⁹⁹. Останнім також присвячене окреме гасло, однак і в ньому немає ніякої інформації про той період, який ми досліджуємо¹⁰⁰. Натомість у статті «Українська Школа (до 1908 р. — Руська Школа)» характеризується українське педагогічне товариство на Буковині, засноване 1887 р. у Чернівцях, яке діяло до 1940 р. Автор гасла зазначає, що воно дбало про українські потреби в державних школах, засновувало приватні школи і курси, організувало підвищення кваліфікації українських учителів, давало фінансову допомогу потребувачим учням, вело видавничу діяльність тощо. За румунської окупації було суттєво обмежено діяльність цього товариства¹⁰¹. Підготовку педагогічних кадрів висвітлено в статті «Учительські інститути», проте в УРСР вони були ліквідовані. Однак у 1934 р., у зв'язку із запровадженням загального семирічного навчання та потре-

⁹⁴ Цит. за: Перехрест І. В. Основні тенденції та процеси у сфері освіти на Україні в період повоєнних років 1944–1950 рр. *Гуманітарний вісник*. 2014. Вип. 5. Част. 1. С. 86.

⁹⁵ Янів С. Педагогічна преса. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1972–1974.

⁹⁶ Бакало І. Педагогічні інститути. *Там само*. С. 1974.

⁹⁷ Педагогічні класи. *Там само*. С. 1974.

⁹⁸ Педагогічні курси. *Там само*. С. 1974–1975.

⁹⁹ Педагогічні технікуми. *Там само*. С. 1975.

¹⁰⁰ Педагогічні училища. *Там само*. С. 1975.

¹⁰¹ Українська Школа. *Там само*. Т. 9. С. 3404.

бою нових кадрів для семирічних шкіл, знову організовано дворічні учительські інститути, що готували учителів для 5–7 класів. В УРСР до війни їх було 14, 1945 р. — 34. З 1950 р., у зв'язку з розвитком шкіл з повною середньою освітою і підвищенням вимог до учителів, вони були реорганізовані в педагогічні інститути, частково в педагогічні училища¹⁰². Дореволюційні учительські семінарії, які були основним типом шкіл для підготовки вчителів початкових шкіл в УРСР були реорганізовані у трирічні педагогічні курси, згодом педагогічні технікуми. На українських землях під Польщею учительські семінарії з 1932 р. так само були реорганізовані у 3-річні педагогічні ліцеї; на Закарпатті 1920–1939 рр. діяли три учительські семінарії (2 з українською і 1 з російською мовою навчання). Під час Другої світової війни на українських землях у Генеральній Губернії діяло 9 учительських семінарій¹⁰³.

Окреме гасло присвячене політехнічній освіті, якій в УРСР надавалося важливе значення. Автор статті — І. Бакало визначив цю галузь освіти як навчання, в процесі якого учні загальноосвітніх шкіл знайомляться з основами промислового і сільськогосподарського виробництва, а також із засадами його організації, економікою та географією розміщення джерел сировини». Для такого навчання використовувалися шкільні виробничі майстерні, пришкільні сільськогосподарські ділянки та екскурсії на промислові й сільськогосподарські підприємства тощо. Станом на 1930–1931 рр. в Україні було 900 фабрично-заводських семирічок (78% загальної кількості міських семирічок) і 1088 шкіл колгоспної молоді (відповідно 53,4% сільських). У статті наголошено, що здебільшого цей зв'язок школи з виробництвом мав формальний характер, а освіта зводилася фактично до ремісництва, кустарщини, що цілком була відірвана від шкільного навчального процесу. У 1937 р. навчання праці в школі було скасоване, шкільні майстерні ліквідовані й політехнічна освіта фактично була припинена, але знову повернута до навчальних планів у 1952 р.¹⁰⁴. В «ЕУ» є загальна стаття про політехнічні та індустріальні інститути, однак в ній висвітлено функціонування цих навчальних закладів від 1968 р.¹⁰⁵.

Наступна освітня галузь, інформація про яку вміщена в «ЕУ» — це Правнича освіта (юридична освіта), тобто система підготовки правників вищої та середньої кваліфікації для виконання адміністративних і судових

¹⁰² Учительські інститут. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)*. Т. 9. С. 3475.

¹⁰³ Учительські семінарії. *Там само*. С. 3475.

¹⁰⁴ Бакало І. Політехнічна освіта. *Там само*. Т. 6. С. 2184.

¹⁰⁵ Бакало І. Політехнічні та індустріальні інститути. *Там само*.

функцій у суспільному житті країни та для розробки теоретичних основ з різних ділянок права. Стан юридичної освіти в роки Другої світової війни не висвітлено в ній зовсім¹⁰⁶.

Декілька гасел в «ЕУ» присвячено «Професійній освіті» та закладам, в яких її можна було здобути. Автор першого трактує цю сферу освіти як фахову спеціалізовану освіту, систему знань у певних галузях трудової діяльності, здобутих у навчальних закладах (нижчих, середніх, вищих). У 1920-х рр. найпоширенішим типом були профшколи, базовані на семирічній загальноосвітній школі. Вони поділялися на індустріально-технічні, сільськогосподарські, соціально-економічні, медичні, мистецтва, кустарно-промислові, будівельні, транспортні. Термін навчання 2, згодом 3 і 4 рр. За неповними даними на листопад 1929 р. в УРСР було 678 профшкіл (88 200 учнів). Профшколи готували кваліфікованих робітників та кадри до вишів. 1930 р. з уніфікацією системи освіти УРСР і РСФСР профшколи реорганізовано в середні заклади спеціального навчання. Для підлітків (з 14 рр.), які працювали на виробництві, відкривалися нижчі школи, фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), які готували кваліфікованих робітників (у 1929 р. — 201 школа з 29 800 учнями). Термін навчання 2–4 рр., пізніше тільки 1,5–2 рр. З утворенням системи державних трудових резервів (1940 р.) ФЗУ увійшли до складу цієї системи. На жаль, не має інформації про те, що ФЗУ, починаючи з липня 1941 р. перейшли на трудовий режим військового часу й виконували оборонні замовлення. Значно скоротилися терміни навчання. У тилкових районах СРСР розширилася мережа шкіл і училищ, які готували кадри для промисловості. Підготовлені за прискореними методиками, в роки німецько-радянські юнаки та дівчата йшли працювати в різні галузі промисловості. Однак з часом виявився їх доволі низький рівень підготовки й вони вимушено доучувалися вже у повоєнний період (переважно без відриву від роботи — у вечірніх та заочних навчальних закладах). Підготовку кадрів середньої й високої кваліфікації здійснювали технікуми та виші. Станом на 1940–1941 рр. в УРСР діяло 173 виші з 196,8 тис. студентів і 693 технікуми з 196,2 тис. студентів. На західноукраїнських землях під Польщею професійна освіта була мало поширена, найкраще розвинуті заклади педагогічного і торгівельного профілю. У всіх державних професійних школах викладання велося польською мовою. У Галичині діяли переважно приватні професійні школи. У Львівській шкільній окрузі з 154 професійних середніх і нижчих шкіл існувало тільки 13 з українською мовою викладання. На північно-західних землях, Буковині й у Бессарабії

¹⁰⁶ Бакало І., Р.М. Правнича освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2297–2299.

фахових шкіл з українською мовою навчання не було. Кількість закладів професійної освіти зросла на українських землях, які входили у 1939–1944 рр. до ГГ. Усіх професійних шкіл з українською мовою навчання там діяло 330 (за Польщі 18)¹⁰⁷, крім того, існували вищі фахові школи — Державні фахові курси¹⁰⁸, про які йшлося вище. До речі, фахові школи упродовж нацистської окупації діяли не тільки на теренах ГГ, а й в інших окупованих зонах. Окрім вказаних на теренах УРСР функціонували нижчі профшколи — ремісничі училища, які готували кваліфікованих робітників у різних ділянках промисловості, транспорту і зв'язку. Створені у жовтні 1940 р. за постановою Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви». Термін навчання у них був два–три роки. Автори гасла залишили поза увагою діяльність цих закладів упродовж Другої світової війни, зокрема у тилкових районах СРСР¹⁰⁹. У царині професійної підготовки так само виконані статті «Професійно-технічна освіта»¹¹⁰ та «Професійно-технічні училища»¹¹¹, однак представлена в них інформація стосується тільки періоду від 1968 р. і від 1958 р. відповідно. Існували училища і школи трудових резервів, яким присвячене окреме гасло. Його автори визначають їх як навчальні заклади в УРСР для підготовки кваліфікованих молодих робітників, створені у жовтні 1940 р. До їх системи належали ремісничі та залізничні училища з дворічним терміном навчання та шестимісячні школи фабрично-заводського навчання. За 15 повоєнних років в Україні училища і школи трудових резервів підготували близько 2 млн учнів. 1949 р. відбулася часткова реформа — термін навчання у школах фабрично-заводського навчання збільшився до 10 місяців. За словами авторів, склад учнів добре ілюстрував класове розшарування радянського суспільства: у цих училищах та школах не навчалися діти партійної номенклатури, радянської інтелігенції чи упривілейованого прошарку робітників або колгоспників, і факт здобуття освіти в одному з таких училищ свідчив про перебування людини на досить низькому щаблі суспільної ієрархії¹¹².

Для підготовки робітників і селян до вступу у вищі навчальні заклади в УРСР діяли з 1921 р. загальноосвітні учбові заклади — робітфаки (робітничі факультети). Цим установам присвячене окреме гасло в «ЕУ». До робітничих факультетів приймалися робітники і селяни за відряд-

¹⁰⁷ Р. М. Професійна освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2377–2379.

¹⁰⁸ Державні фахові курси. *Там само*. Т. 2. С. 503.

¹⁰⁹ Ремісничі училища. *Там само*. Т. 7. С. 2492.

¹¹⁰ Б. І. Професійно-технічна освіта. *Там само*. Т. 6. С. 2384.

¹¹¹ Бакало І. Професійно-технічні училища. *Там само*. С. 2384.

¹¹² Училища і школи трудових резервів. *Там само*. Т. 11. С. 240.

женням партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Від вступників вимагалось лише вміння читати, писати та знати 4 арифметичні дії. Робітфаки були невід'ємною частиною вишів, і їх слухачі брали участь у всіх процесах академічного життя, як усі студенти. Станом на 1929 р. на робітфаках УРСР було 14 553 слухача. 1940 р. ці освітні заклади були ліквідовані. У 1969 р. їх було відновлено при вишах як підготовчі відділи¹¹³.

Санітарна освіта проаналізована в «ЕУ». Її позначено як систему поширення санітарно-гігієнічних та медичних знань і навичок з метою оздоровлення праці й побуту, збереження здоров'я, працездатності та довголіття людини. Основні заходи спрямовувалися на самоосвіту населення шляхом публікації популярної літератури й організації лекцій на медичні теми, за допомогою преси та кіно. Видавалися популярні медичні журнали українською мовою: «Шлях до здоров'я» (1925–1941), «Червоний Хрест» (1929–1941). Крім органів Міністерства (Наркомату) Охорони Здоров'я означену роботу здійснювали Український Червоний Хрест, товариство «Знання», культурно-освітні заклади, профспілки, спортивні товариства. Також санітарна освіта стала складовою частиною навчання у загально-освітніх школах. На еміграції працю з санітарної освіти здійснював з 1945 р. у Західній Німеччині й Австрії Український Червоний Хрест¹¹⁴.

Особливості підготовки сільськогосподарських спеціалістів розглянуто в статті «Сільськогосподарська освіта», вміщеній в «ЕУ». Автори гасла характеризують її як систему підготовки фахівців і кваліфікованих працівників у навчальних закладах (нижчих, середніх, вищих). В УРСР було створено такі типи сільськогосподарських шкіл: інститути з 4-річним терміном навчання (випускали фахівців ширшого профіля), технікуми з 3-річним курсом навчання (готували вузьких фахівців — агронома-рільника, інженера-меліоратора, зоотехніка тощо); нижчі сільськогосподарські школи — агропрофшколи з дворічним курсом (випускали кваліфікованого сільськогосподарського робітника). З 1928 р. вже існуючі спеціальні школи подрібнено на ще вужчі спеціальні, посилювалося переслідування старіших досвідчених педагогів, висувалися мало-кваліфіковані нові, що призвело до зниження рівня сільськогосподарської освіти. У середині 1930-х рр. відбулася уніфікація сільськогосподарської освіти УРСР з усім СРСР, підвищено її рівень і збільшено число шкіл. Так, кількість сільськогосподарських інститутів зросла від 7 у 1928 р. до

¹¹³ І. Б. Робітничі факультети. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. Т. 7. С. 2543.

¹¹⁴ Плющ В. Санітарна освіта. *Там само*. С. 2707–2708.

20 у 1938 р.; відповідно кількість технікумів: 20 і 123. Після закінчення німецько-радянської війни кількість випускників вишів поступово зростала, відповідно одночасно збільшилася кількість фахівців, зайнятих у сільському господарстві. Поза увагою авторів гасла залишився той факт, що сільськогосподарські освітні заклади функціонували упродовж нацистської окупації. Натомість вони відзначали, що на українських землях під Польщею рівень сільськогосподарської освіти був низький. На 1939 р. існувало: 1 висока, 2 ліцеї, 1 середня, 27 нижчих сільськогосподарських шкіл: у тому числі тільки 4 з українською мовою навчання. Розвивалася позашкільна сільськогосподарська освіта завдяки діяльності товариства «Сільський Господар». На Буковині під румунською окупацією сільськогосподарська освіта занепала і зазнала цілковитої румунізації. Натомість нижча освіта і короткотривалі сільськогосподарські курси розвинулися, хоч недостатньо, на Закарпатті; у Сваляві була приватна трирічна школа пасічників. Агрономічний і лісовий відділи діяли в Українській господарській академії і УТГІ у Подєбрадах. Активно розвивалася сільськогосподарська освіта в ГГ: Агрономічний інститут у Дублянах (з німецькою, українською і польською мовами викладання), 10 середніх, 14 нижчих і близько 200 «званевих» шкіл (у них мали пройти сільськогосподарські курси всі сільські діти по закінченню народних шкіл)¹¹⁵. У Галичині була створена організація хліборобської молоді при товаристві «Сільський Господар» — Хліборобський вишкіл молоді (ХВМ). Вона була покликана замінити господарські школи. Для теоретичного й практичного навчання молодь організовували в гуртки, окремі для хлопців і дівчат або мішані, віком 12–18 років. Навчання тривало 4 роки (восени–взимку — теоретичне, на весні–влітку — практичне). У 1938 р. діяло 1 180 гуртків у 550 селах, об'єднуючи 13 080 хлопців і 840 дівчат. Організація функціонувала й упродовж нацистської окупації (1941–1944). Однак з поверненням радянської влади, 1944 р. остаточно припинила існування¹¹⁶.

В «ЕУ» представлено гасло «Технічна освіта», автор якого зазначає, що поштовх до розвитку цього типу освіта отримала у добу індустріалізації країни (1930-і рр.), коли відбувалося інтенсивне зростання кількості вишів. У ті роки на базі факультетів і окремих спеціальностей Київського політехнічного інституту були створені Дніпропетровський інститут залізничного транспорту, Одеський інститут інженерів морського флоту, Харківський текстильний інститут, а в Києві — інженерно-

¹¹⁵ Архімович О. і М. Р. Сільськогосподарська освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 8. С. 2832–2834.

¹¹⁶ Хліборобський Вишкіл Молоді. *Там само*. Т. 9. С. 3590–3591.

будівельний, інженерів цивільної авіації та технологічні інститути легкої і харчової промисловості, Українська сільськогосподарська академія та сільськогосподарський інститути в Білій Церкві та Дніпропетровську. Великих втрат заклади технічної освіти України зазнали під час нацистської окупації і тільки з 1945 р. почалося відновлення навчальних корпусів, лабораторій, гуртожитків¹¹⁷.

Специфічно порівняно з вище зазначеними профільними видами освіти виглядає характерна для СРСР партійна освіта як складова частина ідеологічно-виховної роботи КПРС, що мала подвійне завдання: 1) професійну підготовку радянських і партійних керівників для всіх щаблів партійного й державного апарату і 2) підвищення ідейно-політичного рівня як членів партії, так і непартійного активу. Останнє здійснювалося в системі політичної самоосвіти, гуртків поточної політики, семінарів з вивчення історії КПРС, основ марксизму-ленінізму, районних вечірніх шкіл, т. зв. Університетів марксизму-ленінізму тощо. Перевага надавалася організованим формам партійної освіти (гуртки, семінари тощо), а самоосвіта контролювалася лекторами кабінетів політичної освіти. Крім мережі суто партійної освіти, нею була охоплена вся система науководослідних і навчальних закладів, від АН УРСР (з інститутами історії, філософії, економіки тощо, які мали більш пропагандистський, ніж науковий характер), університетів, де, крім таких чисто партійних факультетів, як факультет журналістики, на всіх факультетах викладалася історія партії, основи марксизму-ленінізму тощо, до середніх шкіл, у яких обов'язковим було викладання Конституції СРСР і УРСР, суспільствознавства тощо¹¹⁸. Окрім того, в «ЕУ» є окреме гасло «Політосвіта». Її трактують як «систему масової політично-освітньої роботи серед дорослого населення для виховання народних мас у дусі марксизму-ленінізму, ознайомлення з ідеями і програмою комуністичної партії й мобілізації їх для виконання конкретних завдань, поставлених комуністичною партією». Вона почасти збігалася, почасти розгорталася паралельно з партійною освітою та політично-виховною частиною позашкільної освіти й використовувала всі їх засоби: пресу, усні виступи, радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мистецтво, політичну й мистецьку літературу. Заходи з політосвіти здійснювали партійні й державні органи, профспілки, комсомольські та інші організації. Системою політосвіти були

¹¹⁷ Технічна освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення*). Т. 11. С. 196–198.

¹¹⁸ Бакало І. Партійна освіта в СРСР. *Там само. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1955–1956.

охоплені всі типи загальноосвітніх шкіл для дорослих, самоосвіта й уся мережа закладів позашкільної освіти¹¹⁹.

Осібю постає стаття про освіту за гендерною ознакою «Жіноча освіта», де слушно зазначалося, що: «Революція 1917 дала жінкам рівні з чоловіками права на освіту і застосувала загальне спільне навчання для хлопців і дівчат у всіх родах шкіл». Автори гасла стверджували, що писемність жінок неухильно зростала: у 1926 р. вона становила в УРСР 37,1% (для українок — 32,5%), у 1939 р. — 72%. Постійно збільшувався відсоток жінок із середньою освітою (1939 р. — 6,8%, чоловіків — 8,9) та вищою освітою (кількість жінок серед студентів вишів у 1928 — 26%, 1936 — 38%, 1955–1956 рр. — 52%, у технікумах — 55%). Характерно, що жінки обирали насамперед ті галузі знання й праці, в яких могли себе найкраще проявити, і тому їх було в медичних інститутах 70%, педагогічних — аж 72% (в медичних школах середнього типу — 89%, педагогічних 85% — данні для всього СРСР); серед статистиків, плановиків, краєзнавців вони становили — 77%. Існувала певна специфіка жіночої освіти на західноукраїнських землях. У 1939 р. з 27 українських гімназій у Польщі було 7 жіночих, 7 чоловічих, 13 змішаних. Багато дівчат навчалося в українських змішаних фахових школах, спеціально для дівчат функціонувала Захоронкарська семінарія у Львові, що давала фахове знання для вчительок дошкілля. Додаткову фахову освіту сільськогосподарських інструкторок здобували на загальноосвітніх курсах, організованих Союзом Українок і товариством «Сільський Господар». З поширенням кількості середніх шкіл зросло число студенток у вишах, хоч не такою мірою, як у Центральних і Східних землях. Обмеження студій для українців в 1930-х рр. і важке господарське становище передусім позначилося на жіночій освіті. У роки німецької окупації на терені ГГ, зокрема в Галичині, поширилася фахова, особливо педагогічна жіноча освіта (дівчата становили 60% в учительських семінаріях), натомість кількість дівчат в гімназіях знизилася до 20%. На Буковині румунська влада цілком зрумунізувала всі види шкільництва, що негативно позначилося на загальному рівні освіти, не зважаючи на зрівняння жінок в правах з чоловіками. Крім гімназій для дівчат і учительських семінарій, були запроваджені професійні школи, в яких, окрім загальної освіти, навчали також кравецтву та домогосподарству. До речі, такі школи діяли і в Райхскомісаріаті «Україна», однак автори гасла цю інформацію не наводять. Суттєво зросла жіноча освіта на Закарпатті,

¹¹⁹ І. Б. Політосвіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2192.

завдяки українізації шкіл, поширенню їх мережі й коєдукаційній¹²⁰ системі. На еміграції українське шкільництво було коєдукаційне. Характер середніх жіночих шкіл мало кілька українсько-католицьких шкіл з назвою академій, з англійською мовою навчання (українська мова тільки як предмет). Це академія св. Василя в Філядельфії і св. Марії в Словтсбургу в США і такі ж в Анкастер і Йорктоні в Канаді. Заходами СС Василянок у Філядельфії засновано в 1940-х рр. вищу школу — Манор Каледж, що готувало вчительок. Мовою викладання була англійська, українська мова тільки як предмет¹²¹.

На території УРСР велику увагу приділялася позашкільному вихованню в потрібному державі ідеологічному руслі. Завдання у цій царині покладалися на жовтєвські, піонерські та комсомольські організації. Дітей і підлітків, молодь згуртовували навколо різноманітних гуртків, клубів, палаців тощо. Цьому виду освіти присвячене однойменне гасло. Позашкільна освіта трактується як культурно-освітня робота серед дорослих і молоді, здійснювана поза школою приватними і громадськими або державними закладами. У радянські часи зміст, програми й методика позашкільної праці були зведені майже виключно до політосвіти. Після ліквідації «Просвіт» і народних будинків роль осередків позашкільної освіти по містах відігравали клуби, будинки або палаци культури, по селах — клуби, сільбуду, хати-читальні, по підприємствах, у колгоспах, радгоспах і в установах — «червоні кутки» тощо. З 1947 р. провідною установою у цій царині стало добровільне, але у складі всесоюзного і підлеглого директивам комуністичної партії Товариство для поширення політичних і наукових знань (в 1963 р. перейменоване в Товариство «Знання» УРСР). Для виховання в комуністичному дусі й контрольованого дозвілля молоді діяли дитячі заклади: палаци і будинки піонерів, клуби, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристичні бази, літні дитячі табори тощо. Виховна робота з дітьми і молоддю велася у дитячих бібліотеках, театрах, спортивних школах і гуртках. Поза Україною завдання позашкільною освітою серед українців здійснювали переважно осередки «Просвіти»¹²².

Завдання з ідеологічного виховання покладалося на спеціально створені в радянські часи дитячі та юнацькі організації, членами яких були жовтєвця і піонери.

¹²⁰ Коєдукаційне навчання — це спільне навчання хлопців та дівчат.

¹²¹ Трофимовська О., Гардецька К. Жіноча освіта. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 689–691.

¹²² Бакало І. Позашкільна освіта. *Там само*. Т. 6. С. 2149.

Гасло «Жовтенята» представлено в «ЕУ» в додатковому томі доволі побіжно. Взагалі цей термін виник у 1923–1924 рр. Гурти жовтенят створювалися в перших класах шкіл; вони діяли до вступу у піонери. Під час вступу до лав жовтенят дітям видавали нагрудний значок — п'ятикутну рубінову зірку з портретом малолітнього Леніна. Гурт жовтенят складався з декількох підрозділів, що називалися «зірочками», кожна з яких містила зазвичай по 5 дітей — символ п'ятикутної зірки. Автори гасла наголошують, що формально це було добровільне об'єднання, а по суті обов'язкове для всіх учнів молодших клас. У групах жовтенят дітей готували до вступу до організації піонерів. Керівником (вожатим) груп призначали піонера або комсомольця, який мав дбати про виховання дітей у дусі комуністичної ідеології¹²³. Натомість, піонерська організація добре висвітлена в «ЕУ». Це була масова дитяча комуністична організація, яка об'єднувала дітей і підлітків 10–15 рр. Діяльністю організацію керував за доручення партії комсомол. Виникла з розрізнених дитячих груп, які поставали в роки воєнного комунізму: «Юні комуністи», «Червоні квіти», «Квіти комунізму», «Юні спартаківці» тощо. Дітей залучали до участі у відбудові зруйнованого господарства, в атеїстичній пропаганді, в боротьбі з безпритульністю та ін. суспільно-політичних заходах. Перший Всеукраїнський зліт юних піонерів відбувся в Харкові 1929 р.; тоді організація в Україні нараховувала 550 тис. членів. «Посилено боротьбу піонерської організації за якість навчання і дисципліну в школі й поставлено завдання притягати дітей до активнішої участі в індустріалізації країни і колективізації сільської господарства. У 1930–1940-і рр. піонерів виховували в дусі співпраці з репресивними органами — ловлення «шпигунів», куркулів, навіть доноси на батьків. Другий республіканський зліт піонерів (1947 р.) зобов'язав «членство до подальшої боротьби за здобування знань і до посиленої участі у повоєнній відбудові народного господарства». Для піонерів видавалися газети «Зірка» та «Юный ленинец» і журнали «Піонерія», для дітей молодшого віку журнали «Барвінок» і «Малятко»; у 1925–1942 рр. у Києві для вожатих виходив журнал «Піонервожатий»¹²⁴. Позашкільним установам — палацам і будинкам піонерів, станції юних натуралістів та станції юних техніків присвячені в «ЕУ» окремі статті¹²⁵. Проте про

¹²³ Жовтенята. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення*. Т. 11. С. 28.

¹²⁴ Кубійович В. Писемність. *Там само. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2050.

¹²⁵ Палаці і будинки піонерів. *Там само*. Т. 5. С. 1924; Станції юних натуралістів. *Там само*. Т. 8. С. 3026.

аналізований нами період Другої світової війни в них інформація відсутня.

На противагу піонерській організації в «ЕУ» представлено інформацію про націоналістичну організацію для молоді «Пласт», який, переважно, діяв за межами УРСР. Її визначено як організацію української молоді для всебічного патріотичного самовиховання, в якій за виховними методами міжнародного скаутингу, поєднаними з українськими національними традиціями й цілями, виховувалися діти й молодь. Упродовж 1930–1944 рр., після ліквідації пласту осередки й відділи продовжували існувати в підпіллі або ж під різними легальними формами. Пластуни вели працю пластунськими методами в різних об'єднаннях молоді, зокрема в організації «Доріст Рідної Школи» (бл. 7 000 чл., згодом ліквідована польською владою), друкованим органом якої був журнал «Шлях Молоді» (1936–1939). За німецької окупації на території ГГ продовжували працю пластунськими методами (табірництво, мандрівництво) «Виховні спільноти української молоді» (ВСУМ) при УЦК (журнал «Дорога»). У 1945 р., із закінченням Другої світової війни, пласт розгорнув свою діяльність на еміграції. Відновлений на пластунському з'їзді у Карлсфельді біля Мюнхену у жовтні 1945 р. З кінця 1940-х рр. поставали й організовувалися пластунські відділи й гуртки в інших країнах світу, розвиваючись поступово, з усе інтенсивнішим переселенням українців, в окремі й самостійні пластунські організації¹²⁶.

Окреме гасло «ЕУ» доволі ґрунтовно висвітлює студентство, репрезентуючи його як молодь, «що студіює у високих школах і становить базу кваліфікованих кадрів країни». На початку 1930-х рр. проведено в УРСР реорганізацію вузів і частково відновлено класичну систему високого шкільництва. З 1936 р. почали менше звертати уваги на соціальне походження, а успішність навчання стимулювали стипендіями. Набір студентів устabilізувався в основному на підставі свідоцтв про закінчення десятирічки. Іншим засобом селекції студентства було впровадження оплати за навчання, що надавало переваги дітям урядовців, фахівців та партійної бюрократії. Автор статті відзначає стійку тенденцію до зростання кількості студентів: станом на 1940–1941 рр. в УРСР було 173 вищих навчальних закладів з 196,8 тис. студентів. Далі кількість студентів постійно зростала (за винятком воєнних і повоєнних років), однак це зростання відбувалося насамперед шляхом розбудови заочного і вечірнього навчання. Доволі слушним є зауваження автора енциклопедичної статті, що все студентське життя в УРСР цілковито перебувало під

¹²⁶ Старосольський Ю. Пласт. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2101–2107.

контролем партії та комсомолу, до якого належало 1928 р. — 18,2%, 1935р. — 32,6%, 1974 р. — 95% студентів. У тісному зв'язку з партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями, а також керівництвом поодиноких вузів діяли добровільні масові об'єднання студентів, зокрема наукові й спортивні. При вузах існували студентські клуби, які координували працю різних гуртків і секцій (спортових, туристичних, мистецьких, театральних, музичних, атеїстичних тощо). Станом на 1945 р. велика кількість студентів опинилася у західно-європейських країнах : у Німеччині (2 000), Австрії (бл. 500) та ін. (бл. 200). Центром студентського життя був Мюнхен, в якому вчилася в українських (УВУ, УТГІ й ін.) і німецьких високих школах та в університеті УНРРА близько 800 українських студентів¹²⁷. Жодним словом у статті не йдеться про те, що саме українські студенти в значній масі добровільно пішли на фронт боронити країну від гітлерівців, увійшли до складу загонів народного ополчення й винищувальних батальйонів, стали активними учасниками руху Опору (як у радянських підпільних організаціях і партизанських загонах, так і в націоналістичному таборі — в лавах ОУН та УПА).

Важливу роль у навчально-виховному процесі дітей та молоді відіграли різноманітні дитячі й юнацькі утворення. Чимала кількість українців-емігрантів у ХХ столітті згуртовувалася в осередки й організації. Серед них, на сторінках «ЕУ» характеризуються наступні організації, які опосередковано чи дотично стосуються нашого періоду.

У 1940 р. у Кракові при УЦК була заснована Комісія допомоги українському студентству (КоДУС), основним завданням якої була організація матеріальної підтримки українських студентів. 1942 р. була перенесена до Львова. З 1945 р. діяла самостійно на еміграції — у Фюрті (Німеччина), з 1951 р. у Сарселі (Франція). Упродовж діяльності КоДУС надав допомог 2 600 студентам на суму близько 500 тис. доларів, зібраних з пожертв громадянства і з допомоги УЦК (до 1945 р.), католицької церкви, Злученого українського американського допомогового комітету (ЗУАДК), Українського Конгресового Комітету Америки й Фонду Допомоги Українців Канади¹²⁸.

У Празі в 1922 р. був створений Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) — організація, заснована для координації праці й об'єднання українських студентів за межами УРСР. ЦЕСУС активно працював на міжнародному відтинку, інформуючи іноземців про стан українського студентства та про загальне становище в Україні; брав

¹²⁷ Жуковський А. Студентство. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 8. С. 3076–3083.

¹²⁸ «КоДУС». *Там само*. Т. 3. С. 1065.

участь у міжнародних студентських організаціях, співпрацював з окремими національними утвореннями, видавав публікації іноземними мовами. Його друкованими виданнями були у Празі «Студентський Вісник» (1923–1931), у Львові «Студентський Шлях» (1931–1934) і знову «Студентський Вісник» (1935–1939). З початком Другої світової війни, в 1939 р. організація намагалася переїхати до Риму, але перешкодили воєнні дії. 1941 р. координацію українських студентських організацій у Німеччині перебрала Націоналістична організація українського студентства (НОУС). У грудні 1945 р. був створений у Мюнхені Центральний Еміграційний Союз Українського Студентства, а в березні 1946 р. відновив свою діяльність довоєнний ЦЕСУС. Станом на 1947 р. ЦЕСУС об'єднував 33 студентські громади у 10 країнах з 2 721 студентами¹²⁹.

У Німеччині ще з 1925 р. діяв Націоналістичний союз українських студентських організацій (НаСУСОН), утворений внаслідок реорганізації Союзу студентських організацій у Німеччині, з 1939 р. поширив свою діяльність на студентство Данцігу і Протекторат Чехії і Моравії. Після розколу в націоналістичному таборі й впливу активнішого студентства на рідні землі Союз реорганізувався в Націоналістичну організацію українського студентства Великонімеччини (НОУС, 1941–1945 рр.), з філіями у важливих університетських містах, друкованим орган організації був «Бюлетень НОУСа» (циклостиль)¹³⁰.

Окрім молодіжних утворень на сторінка «ЕУ» знайшли місце освітні організації. Наприклад «Осередок Української Культури і Освіти» — український громадський культурно-освітній центр, створений у квітні 1944 у у Вінніпезі заходами О. Кошиця, В. Коссара і Т. Павличенка. Основними завданнями осередку були: організація вищих освітніх курсів для вчителів рідних шкіл та інших фахових курсів, створення української книгозбірні, музею та архіву, започаткування науково-популярної серії «Культура й освіта», поширення у світі інформації про українську культуру та українців, сприяння здібній молоді в здобутті освіти¹³¹.

Існували педагогічні та наукові організації, які згуртовували педагогічні кадри. Так, у 1929—1939 рр. у Закарпатті діяла Учительська громада Підкарпатської Русі. Станом на 1938 р. налічувала 1 650 членів. Виявляла велику активність у різних освітніх акціях, зокрема в боротьбі за українізацію шкіл. Пресовий орган організації — «Учительський Голос».

¹²⁹ Жуковський А. Центральний Союз Українського Студентства. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 10. С. 3656–3658.

¹³⁰ Націоналістичний Союз Українських Студентських Організацій у Німеччині. *Там само*. Т. 5. С. 1728.

¹³¹ «Осередок Української Культури і Освіти». *Там само*. С. 1880.

Щорічні з'їзди учителів були видатними подіями закарпатського культурного життя¹³².

У цьому ж регіоні в 1941–1944 рр. функціонувало наукове і освітнє товариство «Подкарпатське Общество Наук», засноване і підтримуване угорською владою. Складалося з 3 секцій: наукової, літературно-мовознавчої та мистецько-етнографічної. Організація була не численною — 30 осіб, у тому числі кілька угорців. Видавали місячник «Руська Молодеж», двотижневик «Літературна Неділя» і науковий кварталник «Зоря — Найна!» (двома мовами). Крім цього, товариство випускало літературні, перекладні, дитячі, популярні та наукові книги у різних серіях (за чотири роки існування понад 50 книг). Угорська влада підтримувала цю організацію на протигагу місцевому русофільству і з метою витворити місцеву «руську» культуру й мову¹³³.

Найбільшим і найпотужнішим освітнім товариством як для дітей, так і дорослих було українське громадське товариство «Просвіта», місією якого було масове поширення освіти і національної свідомості серед населення українських земель з кінця 1860 і до сьогодення. Її осередки переважно розміщувалися на Львівщині і Галичині, Буковині, Поділлі, Київщині, Волині та Закарпатській Україні. Товариство відкривало бібліотеки, друкарні, книгарні, народні театри, кінотеатри, музеї, здійснювало постановку спектаклів на українську тематику, відзначало ювілеї відомих українських діячів, визначних подій національного значення, організовувало публічні читання, сприяло упорядкуванню українських шкіл. Найплідніше в 1920–1930-ті рр. організація працювала в Галичині та на Закарпатті. У 1939 р., з окупацією угорськими та радянськими військами українських земель, діяльність товариства на Закарпатті та в Галичині була припинена. У роки нацистської окупації товариство діяло напівлегально, про це в «ЕУ» вказано, що «заходи відновлення «Просвіти» були розпочаті у Східній Галичині після німецької окупації 1941 р., проте, усі ці «Просвіти» могли діяти тільки у дозволених німецькою владою Українських Освітніх Товариствах». А також зазначено, що на радянських теренах, окупованих німцями «Просвіти» відновлювалися часто заходами Похідних Груп ОУН. Але з утвердженням влади цивільною німецькою адміністрацією вони були нею заборонені або самоліквідувалися, щоб уникнути репресій. Багатогранну діяльність (на основі самопомог, переважно харчуванням) у 1941–1943 рр. розвинула «Просвіта» у Харкові з В. Дубровським на чолі, навколо якої

¹³² Учительська Громада Підкарпатської Русі. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 347.

¹³³ В.М. «Подкарпатське Общество Наук». *Там само*. Т. 6. С. 2146.

скупчилося все українське громадсько-суспільне життя¹³⁴. Хоча в статті не вказано, але в роки нацистської окупації «Просвіти» діяли у багатьох українських поселеннях.

Після ліквідації «Просвіт» поширення набули хати-читальні. Це були сільські культурно-освітні установи, засновані в перші роки радянської влади в Україні, після ліквідації «Просвіт»; осередок діяльності сільських бібліотек, гуртків самодіяльності, влаштування агітаційно-пропагандистських лекцій і загальноосвітніх доповідей. Звичайно вони були також центром партійно-комсомольських організацій села. Після Другої світової війни поступово перетворювалися на колгоспні клуби, та будинки й палаци культури і залишалися довше тільки в малих селах¹³⁵.

Упродовж Другої світової війни, особливо починаючи з другої половини 1943 р., багато українців емігрувало, переважно в Європу. Серед них було чимало громадських діячів, науковців, освітян, які змогли долучитися до вже існуючих товариств чи організувати нові освітні та наукові інституції, при яких створювалися видавничі проекти. Наприклад, основні педагогічні і методичні ідеї стали доступними для закордонного українства завдяки таким педагогічним періодичним виданням, як «Рідна школа» (Нью-Йорк, США), «Життя і школа» і «Рідношкільник» (обидва Торонто, Канада), «Тема» (Саскачеван, Канада), «Інформаційно-методичний листок» (Вікторія, Австралія). Професор-славіст, голова Об'єднання українських педагогів Канади Василь-Орест Луців, який 1948 р. емігрував до Канади, заснував у Торонто педагогічне видавництво «Життя і школа», де друкувалися журнали для українських освітян Канади. У цей час низка педагогів виступила ініціаторами відновлення шкільної справи, серед них були Б. Романенчук, Е. Жарський, М. Дейко, Д. Нитченко, М. Самиренко, Л. Білецький, К. Кисілевський, Д. Кислиця, І. Пеленська, М. Стратієнко та інші. До надбань української педагогіки в західному зарубіжжі належать праці Г. Ващенка, Е. Жарського, М. Чарторийського, О. Кульчицького.

Важлива роль в ідеологічному вихованні дітей та молоді в радянські часи відводилася дитячо-юнацькій пресі, на яку покладалося завдання формувати світоглядні цінності, норми, зразки поведінки, потрібні радянській системі. В УСРР–УРСР були започатковані наступні дитячі видання: «Червоні квіти» (1923 р.), «Жовтневі сходи» (1924 р.), «Більшовиченята» (1925 р.), «Жовтень» (1928 р.), «Піонерія» (1931 р.) «Барвінок» (1945 р.). На території Галичини ініціаторами появи дитячої преси

¹³⁴ Кравців Б., Р. М. «Просвіта». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 6. С. 2365–2372.

¹³⁵ Хата-читальня. *Там само*. Т. 9. С. 3572–3573.

були просвітницькі організації. У 1920-і рр. з'явилися дитячі періодичні видання — «Світ Дитини», «Молода Україна», «Наш Приятель», на які переважно покладалися просвітницькі завдання. У 1930-і рр. виникли часописи: «Дзвіночок» (1931–1939), «Юні Друзі» (1934–1935) «Малі друзі» (1937–1938), «Орленя» (1938–1939), матеріали яких спрямовувалися на патріотичне виховання дітей, окрім того виконували навчальні, пізнавальні, ідеологічно-пропагандистські функції.

У «ЕУ» міститься стаття узагальнюючого характеру «Дитяча преса», де серед іншого йдеться про радянські видання, спрямовані на більшовицьке виховання дітей. Сказано про те, що у роки нацистської окупації існували спеціалізовані дитячі видання, які також служили ідеологічній обробці українських дітей у потрібному для нацистської влади руслі. Так на Волині виходили часописи «Школяр» (Дубно, 1941–1942), «Орленя» (Рівне, 1942–1943), «Українська Дитина» (додаток до «Костопільських Вістей» в Костополі) та ін.¹³⁶

Низка дитячих видань знайшли висвітлення в «ЕУ» як окремі гасла. Так, у СРСР видався спеціалізований ілюстрований щомісячник для дітей «Жовтень», який передбачав виховання дітей молодшого шкільного віку в комуністичному дусі, спочатку виходив у Харкові, згодом у Києві (1928–1940)¹³⁷. Так само для комуністичного виховання піонерів і школярів слугував ілюстрований тижневик «Зірка» — орган Центрального і Київського комітетів комсомолу (ЛКСМУ), публікувався з 1925 р., спочатку під назвою «На зміну» (1925–1941 рр.) в Харкові, а з 1943 р. «Зірка» — в Києві¹³⁸.

Серед видань західноукраїнського регіону представлена інформація про ілюстрований місячник для дітей «Малі Друзі» (виходив у видавництві «Українська Дітвора» у Львові (1937–1938 рр.), Українському видавництві в Кракові (1940–1942 рр.) і Львові (1942–1944 рр.) та в Авґсбургу (1948 р.). В журналі існували окремі сторінки, призначені для дітей старшого віку під назвою «Юні Друзі» і для дітей молодшого віку «Маленькі Друзі»¹³⁹. У Руському Керестурі¹⁴⁰ у 1937–1947 рр. виходив

¹³⁶ Гошовський Б. Дитяча преса. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 2. С. 516.

¹³⁷ Жовтень. *Там само*. С. 697.

¹³⁸ Зірка. *Там само*. Т. 3. С. 832.

¹³⁹ «Малі Друзі». *Там само*. Т. 4. С. 1450.

¹⁴⁰ Руський Крстур або Руський Керестур (серб. *Руски Крстур*, русин. *Руски Керестур*) — село в автономному краї Воєводина в Сербії.

місячник для дітей «Наша Заградка», бачвансько-українською говіркою¹⁴¹.

В окрему статтю в «ЕУ» виділена інформація про ілюстрований місячник, згодом двотижневий журнал для дітей «Дитина». Його видавала православна митрополія у Варшаві (1937–1939 рр.). Видання було закрите на вимогу польської влади¹⁴².

На еміграції недовгий час публікувалися наступні періодичні видання в Німеччині: в Регенсбурзі «Школярник» (1941) і «Школярник» (1945) Л. Полтави, у Мюнхені «Вовченята» (1946) В. Оренчука, в Некарсульмі «Сонечко» (1947) Л. Гаєвської, в Авґсбурзі — Мюнхені «Малі Друзі» і «Юні Друзі» (1947–1948) Б. Гошовського, журнал-альманах «Нашим Дітям» (1947) і циклостилні видання по таборах переміщених осіб. Слід відзначити, що стаття доволі пізнавальна з точки зору ілюстративного ряду, який її супроводжує¹⁴³.

Важливими для дітей були не тільки періодичні видання, а й дитячі книги. З листопада 1919 р. у Львові відомий педагог М. Таранько заснував видавництво «Світ Дитини». Упродовж 1919–1939 рр. видавався ілюстрований часопис (до 1925 р. — двотижневик, а до 1939 р. — місячник) однойменної назви призначений для найменших дітей та школярів молодшого й середнього віку. Однак він був корисний не тільки для дітей. Через брак підручників і дитячих книжок вчителі використовували журнал як шкільну літературу. У 1920 р. цей же видавець заснував малоформатну серію «Діточа Бібліотека», яка виходила до 1939 р., і видавав у ній понад 230 книг, призначених для досить широкої читацької аудиторії. «Діточа Бібліотека» була найтривалішою за часом існування, найчисельнішою за кількістю виданих творів та наймасовішою за охопленістю авторів-учасників серед усіх галицьких дитячих серій міжвоєнного періоду. Під час Другої світової війни, коли видавнича справа на Україні занепала, найактивнішу працю провадили Українське видавництво (Краків–Львів), видавництво Українського Національного Об'єднання «Голос» у Німеччині, а також видавництво «Пробоем» і Ю. Тищенко-Сірого в Чехії¹⁴⁴. На жаль, на сторінках «ЕУ» не відображена ситуація з підручниками для навчання українських дітей, які перебували за межами України. Проблема навчальної літератури змусила українських емігрантів активізувати свої зусилля у цій царині. Так, у перші повоєнні

¹⁴¹ «Наша Заградка». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1745.

¹⁴² «Дитина». *Там само*. Т. 2. С. 516.

¹⁴³ Гошовський Б. Дитяча преса. *Там само*. С. 516–518.

¹⁴⁴ «Світ Дитини». *Там само*. Т. 7. С. 2725.

роки для шкіл та гімназій в Німеччині вийшли друком такі підручники: Катран В. (1946) «Граматика української мови», Шерех Ю. & Кислиця Д. (1947) «Граматика української мови: посібник для гімназії», Панейко О. (1949) «Граматика української мови: підручник для середніх шкіл і для самоосвіти», Радзикевич В. (1947) «Історія української літератури». У 1944 р. вийшов перший у діаспорі Буквар «Нова початкова читанка для рідної школи» (Вінніпег, Манітоба) І. Шклянки, призначений для навчання дітей в англomовному середовищі. У 1946 р. Товариством Українських учителів в Канаді видана «Українська читанка». Широко використовувалися в західному світі читанки, підручники та хрестоматії для початкової і середньої школи К. Кисілевського, Л. Білецького, М. Дейко, П. Волиняка, І. Боднарука, В. Радзикевича, М. Овчаренко, Д. Нитченка, Є. Федоренка та ін.¹⁴⁵

Аби мобілізувати зусилля осіб, які займалися дитячою літературою, пресою й із закінчення Другої світової війни перебували в Європі, у Мюнхені в 1946 р. було створено Об'єднання працівників дитячої літератури (ОПДЛ) ім. Л. Глібова. З ініціативи об'єднання твори для дітей друкувалися в журналах, виходили окремими книжечками, збірками під маркою «Нашим дітям». 1947–1948 рр. Об'єднання видавало журнал для дітей «Малі Друзі» й для юнацтва «Юні Друзі»¹⁴⁶.

Окрема стаття в «ЕУ» вивчає студентську пресу. Складні умови воєнного часу, які ми досліджуємо, не сприяли розвитку преси для молоді, тому інформація про неї доволі скупа. Серед іншого, вказано, що у Львові публікувався щомісячник «Студентський Вістник» (1938–1939 рр.). На Буковині часопис «Час» і журнал «Самостійність» мали час від часу студентські сторінки. За німецької окупації у системі видавництва УЦК публікувався «Студентський Прапор» (1943–1944 рр.), а для студентів у Німеччині циклостильний «Бюлетень Націоналістичної Організації Українського Студентства» (1941–1945 рр.). У Мюнхені вже з 1945 р. почали виходити «Студентський Інформатор», тижневик «Студент», що змінив назву на «Студентські Вісті» (1946–1948)¹⁴⁷. Щомісяця упродовж 1934–1939 рр. публікувався науково-виховний журнал «Хліборобська Молодь» — друкований орган головної секції хліборобського вишколу молоді, товариства «Сільський Господар»¹⁴⁸. Двотижневик для молоді «Шлях Молоді» виходив у Львові 1936–1939 рр. у видавництві

¹⁴⁵ Історія української освіти в діаспорі. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/15789/

¹⁴⁶ Об'єднання працівників дитячої літератури (ОПДЛ) ім. Л. Глібова. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1799.

¹⁴⁷ Янів В. Студентська преса. *Там само*. Т. 8. С. 3083–3084.

¹⁴⁸ «Хліборобська Молодь». *Там само*. Т. 9. С. 3590.

«Рідна Школа» й інформував про національно-громадські й культурно-освітні справи¹⁴⁹.

Існували періодичні видання не тільки для дітей і молоді, а й для педагогічних працівників. Наприклад, у 1936–1939 рр. щомісяця виходив журнал «Просвіта» — друкований орган товариства «Просвіта» у Львові, призначений для просвітян¹⁵⁰. У Львові 1925–1939 рр. з перервою публікувався педагогічно-науковий журнал «Українська Школа» — орган Товариства «Учительська Громада» (фактичне продовження журналу «Наша Школа», виходив зі змінною періодичністю переважно як кварталник, піврічник і двомісячник). Призначався для учителів середніх шкіл¹⁵¹. З 1944 р. у Вінніпезі діяло видавництво Осередку Української культури й освіти «Культура й Освіта», яке видало понад 50 назв книжок, музичних збірників тощо¹⁵². У Львові упродовж 1912–1939 рр. (з деякими перервами у 1914–1924 рр.) публікувався педагогічний журнал-двотижневик Товариства Взаємної Помочі українському вчителюству — «Учительське Слово»¹⁵³. А в Мукачеві, Ужгороді й Хусті 1930–1939 рр. як друкований орган Учительської Громади Підкарпатської Русі щомісяця виходив педагогічний і культурно-освітній журнал «Учительський Голос»¹⁵⁴. Під час нацистської окупації також були спроби налагодити випуск періодики для вчителів. Проте вдалося випустити тільки кілька номерів «Педагогічного інформаційного бюлетеня» (Харків, грудень 1942 р.) і «Педагогічного інформаційного бюлетеня» (Полтава, травень 1943 р.), в яких вміщувалися матеріали присвячені висвітленню завдання українських вчителів під час війни, викладанню іноземних мов, у тому числі німецької, а також — нової дисципліни «народних» шкіл — вітчизнознавства, підручникам тощо. Однак про ці газети немає інформації в «ЕУ».

Радянська влада активно розбудовувала періодику для педагогічних працівників. Так, вчителі і працівники освіти Києва з 1940 р. послуговувалися газетою «Радянська Освіта», де друкувалися матеріали з питань навчання і комуністичного виховання в учбових закладах УРСР усіх типів¹⁵⁵. Так само для вчителів з 1945 р. видавався журнал «Радянська Школа» (як продовження «Комуністичної Освіти» (1931–1941 рр.) —

¹⁴⁹ Шлях молоді. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 10. С. 3880.

¹⁵⁰ «Просвіта». *Там само*. Т. 6. С. 2372.

¹⁵¹ «Українська Школа». *Там само*. Т. 9. С. 3404.

¹⁵² «Культура й освіта». *Там само*. Т. 4. С. 1234.

¹⁵³ «Учительське Слово». *Там само*. Т. 9. С. 3475.

¹⁵⁴ «Учительський Голос». *Там само*. С. 3475.

¹⁵⁵ «Радянська Освіта». *Там само*. Т. 7. С. 2453.

науково-педагогічний місячник, орган Міністерства освіти УРСР, призначений для учителів різних типів шкіл, містив статті з питань організації народної освіти, педагогіки і психології, педагогічної освіти, практики навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах усіх типів тощо¹⁵⁶. Таку ж назву — «Радянська Школа» мало державне учбово-педагогічне видавництво УРСР, засноване в 1930 р. у Харкові. Діяло як окреме республіканське видавництво, яке мало завдання видавати підручники і методичну літературу для вчителів. Згодом поширило діяльність на видання мистецької і науково-популярної літератури для шкільних бібліотек, словників, журналів тощо. За обсягом своєї книжкової продукції це видавництво було найбільшим в УРСР¹⁵⁷. При Наркоматі освіти УРСР видавався науково-педагогічний журнал (раз на місяць) «Шлях Освіти» (у Харкові з 1922–1930 рр., спершу російською мовою, 1923–1926 рр. — українською і російською мовами під назвою «Шлях освіти» — «Путь просвещения»). Тематика журналу охоплювала питання освітньої політики й організації освіти, соціального виховання, професійної освіти, політично-освітньої роботи, педології, методології, проблем підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, освітньої практики, педагогічної преси, шкільних підручників, зокрема видання містило багату бібліографію та інформацію з досягнень педагогіки європейських народів і СРСР, повідомлення з учительських з'їздів, наукових дискусій тощо. 1931–1941 рр. змінено назву («Комуністична освіта») і профіль журналу, а по війні з 1945 р. видався журнал «Радянська Школа»¹⁵⁸.

Стан освіти в «ЕУ» характеризується також в межах інших статей, присвячених окупаційним зонам. Побіжно серед іншого аналізується освітня ситуація в «Трансністрії», зазначається, що станом на 1943 р. у 1 300 чотирикласних і 700 семикласних, низці середніх шкіл навчання велося українською, а також румунською (10%), російською і німецькою мовами. В Одесі діяли виші, зокрема університет з російською мовою навчання¹⁵⁹.

Так само про особливості освіти в період нацистської окупації серед іншого згадується в гаслі «Український Центральний Комітет (УЦК)». Відзначається, що у сфері шкільництва діяльність УЦК була обмежена. Комітет співпрацював з німецькою владою щодо створення нових шкіл і забезпечення їх педагогічними кадрами та опрацювання навчальних

¹⁵⁶ «Радянська Школа». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 7. С. 2454.

¹⁵⁷ «Радянська Школа». *Там само*.

¹⁵⁸ Шлях освіти. *Там само*. Т. 10. С. 3880.

¹⁵⁹ Жуковський О. Трансністрія. *Там само*. Т. 9. С. 3249.

програм. Відділ шкільництва УЦК організував курси для некваліфікованих учителів чи для перекваліфікації учителів гімназій на вчителів професійних шкіл, а також організував дошкілля, для чого було розроблено виховну програму й організовано курси садівничок, та опіку над бурсами (т. зв. виховні інститути): у 1943–1944 рр. діяла 131 бурса з 7 000 учнів. Для допомоги студентам була створена в кінці 1940 р. при УЦК Комісія Допомоги Українському Студентству (КоДУС), про яку йшлося вище. Студентство Генерального Губернаторства в 1940–1944 рр. було організоване в Об'єднання Праці Українських Студентів при УЦК. Також УЦК опікувався позашкільною освітою. Уже восени 1939 р. спонтанно відновлено читальні «Просвіти» й Общества ім. Качковського та ліквідовані за Польщі «Рідні Хати» на Холмщині й Підляшші. Діяли Українські Освітні Товариства (УОТ). Відділ молоді організував курені молоді, тіловиховні і спортові товариства та клуби, влаштовував для виховників вишкільні курси, інструкторські й виховні табори для різних вікових груп, а також спільні масові виступи — з'їзди¹⁶⁰.

Окрема стаття в «ЕУ» присвячена Українським Освітнім Товариствам (УОТ), автори якої визначили ці утворення як місцеві товариства заочної освіти і культури, мистецької самодіяльності, які діяли в ГГ у 1940–1944 рр. замість заборонених німецькою владою читалень товариств «Просвіта», «Рідна Хата», Общества ім. Качковського. УОТ були майже в кожній місцевості, в якій жили українці; на початку 1943 р. їх було до 4 000 з 230 тис. членів (у «Просвіті» у Львові було 360 000). Третина УОТ мала власні будинки, 2 200 бібліотеки з 360 тис. книг. При УОТ діяли гуртки: 1770 театральних (вони дали 7350 вистав), 870 хорових, 670 самодіяльних (стан на початку 1943 р.); курси для неписьменних; діяли жіночі секції, курені молоді та ін.¹⁶¹

Доволі складне питання з персоналіями, інформацію про яких доцільно вмістити в «Енциклопедії». Це мають бути особи, діяльність яких мала загальнонаціональне значення. Справа в тому, що як таких нових педагогічних ідей упродовж війни не з'явилося. Однак діяльність українських педагогів у роки війни була доволі подвижницькою. І до речі не лише педагогів, адже налагодження роботи навчальних установ у тих складних умовах, особливо у період нацистської окупації було доволі важливою справою, до якої долучилося чимало громадських діячів. Проте їх діяльність мала переважно регіональний характер, і була важлива саме для того краю, де вони діяли та де їм вдалося домогтися надання освітніх

¹⁶⁰ Кубійович В. Український Центральний Комітет. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 9. С. 3441–3446.

¹⁶¹ В.К. Українські Освітні Товариства. *Там само*. С. 3447–3448.

послуг для різних груп населення. Варто зауважити, що «ЕУ» тривалий час була чи не єдиним джерелом інформації про багатьох відомих українців, імена яких належали до вилучених з радянської історіографії з ідеологічних міркувань. Наскрізний аналіз «ЕУ» дозволив виявити осіб, які безпосередньо чи опосередковано стосувалися освітніх процесів в Україні у роки Другої світової війни.

Умовно можна виділити кілька груп персоналій, адже багато осіб мали відношення до освітніх процесів як вчителі, згодом викладачі, інколи — автори підручників.

Так, бажано згадати тих, хто належав до органів влади й сприяв діяльності освітніх установ, наприклад Бізанц Альфред, який під час Другої світової війни був референтом українських справ в Управлінні ГГ і в дистрикті «Галичина»¹⁶², Володимир Доленко — очільник «Просвіти» і Громадського комітету Харкова¹⁶³; Зелений Зенон — педагог, учитель гімназії у Львові, 1939–1941 рр. працював в Ін-ті удосконалення вчителів у Львові, 1941–1943 рр. — у 2-й Українській гімназії, водночас у 1942–1944 рр. — референт шкільних справ, згодом молоді в УЦК у Львові, потому голова Об'єднання Українських Педагогів у Канаді¹⁶⁴; Ісаїв Петро — педагогічний і суспільний діяч, журналіст, шкільний референт УЦК і редактор «Української Школи» (1942–1943 в Кракові і 1947–1948 в Авгсбурзі)¹⁶⁵; Шох Петро — інженер-гідротехнік, у 1941–1944 рр. очолював виховання ремісничої молоді при Українському Допомоговому Комітеті¹⁶⁶.

Наступна група — це шкільні директори і вчителі (Дзерович Юліян — галицький педагог, церковний і освітньо-культурний діяч, греко-католицький священик, довголітній директор середніх шкіл, з 1928 р. — доцент, згодом професор Греко-Католицької духовної семінарії і Богословської академії у Львові, член товариств «Рідна школа», «Просвіта», Учительської Громади праці на педагогічні й релігійні теми¹⁶⁷; Ішук-Шульгина Надія — математик-педагог, у 1928–1942 рр. у середніх школах у Рівному, автор праць з методики математики¹⁶⁸; Мартинець Гнат — педагог і громадський діяч, один з організаторів українського народного шкільництва на Волині, з 1920-х рр. культурно-освітній діяч у

¹⁶² Бізанц Альфред. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 1. С. 126–127.

¹⁶³ Доленко Володимир. *Там само*. Т. 2. С. 559.

¹⁶⁴ Зелений Зенон. *Там само*. С. 768.

¹⁶⁵ Ісаїв Петро. *Там само*. Т. 3. С. 885.

¹⁶⁶ Шох Петро. *Там само*. Т. 10. С. 3892.

¹⁶⁷ Дзерович Юліян. *Там само*. Т. 2. С. 509.

¹⁶⁸ Ішук-Шульгина Надія. *Там само*. Т. 3. С. 906.

Самборі (в 1941–1944 рр. — директор учительської семінарії)¹⁶⁹; Олексій Михайло — педагог, громадський і політичний діяч; у 1923–1941 рр. педагог у Дніпропетровському, у 1941–1943 рр. активний діяч у тому ж місті¹⁷⁰; Парфанович-Волчук Софія — лікар-гінеколог, суспільна діячка і письменниця, у 1926–1944 рр. — лікар у Львові, одночасно в 1940–1941 рр. — директор фельдшерсько-акушерської і манчестерської шкіл¹⁷¹; Пекарський Федір — освітній і громадський діяч на Волині, засновник української гімназії у Рівному (1923–1939), у 1940–1944 рр. — учитель української гімназії у Холмі, після війни — учитель середніх шкіл в Одесі¹⁷²; Радзикович Володимир — педагог, письменник і літературознавець, учитель Академічної гімназії (1908–1939), директор другої гімназії (1941–1944) у Львові й таборових гімназій у Німеччині (1945–1950), голова «Учительської Громади» (1929–1939) і діяч товариства «Просвіта» у Львові, автор підручників: «Нарис історії української літератури» (1922, 1937, 1947, 1956) та інших¹⁷³. Звичайно, це більше виключення, ніж закономірність, що інформація про вчителів середніх шкіл вміщена в енциклопедії. Більшість з них відзначилася в інших сферах, здобули визнання вже після війни, тому й потрапили на сторінки енциклопедичного видання.

Чи не найбільше представлена в «ЕУ» когорта викладачі вишів, деякі з них займалися науковою діяльністю, з них в «ЕУ» є статті про наступних діячів: Варнеке Борис¹⁷⁴, Ветухів Михайло — 1941–1942 рр. активний учасник громадського життя на Харківщині, викладач генетики в Харківському університеті, в 1942–1943 рр. — його ж ректор¹⁷⁵; Даденков Микола — педагог-дослідник, професор ІНО в Дніпропетровську й Ніжині (1928–1941), з 1941 — в Київському педагогічному інституті, керівник відділу педагогіки в УНДІ педагогіки, автор низки праць з педагогіки, дидактики, історії педагогіки¹⁷⁶; Жураківський Геннадій — педагог, науковець, доктор педагогічних наук (1940), професор (1940), член-кореспондент АПН РРФСР (1945), у 1930-х рр. — викладач Київського ІНО й співробітник науково-дослідної кафедри педології при

¹⁶⁹ Мартинець Гнат. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 4. С. 1478.

¹⁷⁰ Олексій Михайло. *Там само*. Т. 5. С. 1842.

¹⁷¹ Парфанович-Волчук Софія. *Там само*. С. 1956.

¹⁷² Пекарський Федір. *Там само*. С. 1977.

¹⁷³ Радзикович Володимир. *Там само*. Т. 7. С. 2442.

¹⁷⁴ Варнеке Борис. *Там само*. Т. 1. С. 209.

¹⁷⁵ Ветухів Михайло. *Там само*. С. 238–239.

¹⁷⁶ Даденков Микола. *Там само*. Т. 2. С. 485.

ВУАН, праці з історії освіти й методики навчання¹⁷⁷; Леонтович Володимир — викладач і з 1940 р. професор київських вишів — Політехнічного, Інженерно-Будівельного і Художнього інститутів¹⁷⁸; Лопатинський Константан — професор Варшавського Університету, в 1942–1944 р. — професор так званих Державних фахових курсів Львові¹⁷⁹; Мартос Борис — український громадський і політичний діяч, кооператор і педагог, з 1920 р. на еміграції в Німеччині й Чехословаччині, один з організаторів, доцент, а потім професор Української господарської академії в Подєбрадах, згодом УТГІ і його директор (1936–1938), у 1945–1949 рр. один із засновників і ректор Української економічної високої школи в Мюнхені, з 1954 р. — на різних посадах у Науковій Раді інституту з вивчення СРСР у Мюнхені¹⁸⁰; Мачук Юрій — фізик, родом з Буковини, асистент (1928–1940) і доцент (1940–1941) Чернівецького університету, професор Медичних і Природознавчих фахових курсів у Львові (1942–1944)¹⁸¹; Мірчук Іван — філософ й історик української культури та громадський діяч, доцент (з 1921) й професор (з 1926) УВУ, з 1946 р. — його ректор, професор (з 1926) і директор (1930–1945) Українського наукового інституту в Берліні¹⁸²; Міщенко Михайло — психіатр, неврофізіолог, працював в Українській психо-неврологічній академії (1930–1941) і НДІ у Харкові, доцент Інституту народної освіти (1928–1936), Медичного інституту (1934–1941) і професор Університету (1941–1943) в Харкові, на еміграції професор УВУ¹⁸³; Мриц Ольга — ботанік, у 1920–1930-х рр. — учителька середніх шкіл, у 1939–1944 рр. — викладач Медичного інституту у Львові¹⁸⁴; Надрага Олександр — професор римського і цивільного права Українського (Таємного) Університету (1921–1924), Греко-Католицької богословської академії і Університету ім. І. Франка (1940–1941) у Львові¹⁸⁵; Наконечна Ганна — мовознавець, після 1945 р. лекторка української мови німецького Університету в Мюнхені, склала німецько-український словник (1939), з Я. Рудницьким видала записи діалектних текстів з Прикарпаття (1940)¹⁸⁶; Наріжний

¹⁷⁷ Жураківський Геннадій. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)*. Т. 2. С. 702.

¹⁷⁸ Леонтович Володимир. *Там само*. Т. 4. С. 1285.

¹⁷⁹ Лопатинський Константин. *Там само*. С. 1357.

¹⁸⁰ Мартос Борис. *Там само*. С. 1480.

¹⁸¹ Мачук Юрій. *Там само*. С. 1497.

¹⁸² Мірчук Іван. *Там само*. С. 1583.

¹⁸³ Міщенко Михайло. *Там само*. Т. 5. С. 1619.

¹⁸⁴ Мриц Ольга. *Там само*. С. 1656.

¹⁸⁵ Надрага Олександр. *Там само*. С. 1676.

¹⁸⁶ Наконечна Ганна. *Там само*. С. 1680.

Симон — історик, професор УВУ (1933–1945), вчений секретар Українського історико-філологічного товариства (1929–1938), директор Музею визвольної боротьби України (1945–1948) у Празі¹⁸⁷; Олексишин Іван — геолог і педагог, у 1929–1939 рр. — учитель гімназій у Тернополі й Львові¹⁸⁸, у 1939–1940 рр. — керівник географічно-природничого відділу в Інституті вдосконалення учителів при обласному відділі народної освіти у Львові й старший викладач геології та заступник декана географічно-геологічного відділу Львівського університету ім. Івана Франка, 1941–1942 рр. — учитель у Першій українській гімназії, 1942–1944 рр. — викладач Фахових курсів, згодом — Львівської Політехніки, з середини 1944 р. — викладач Високої гірничої школи Геологічного інституту (Леобен), згодом в таборах Ді-пі, де взяв участь в організації приватної Української реальної гімназії¹⁸⁹; Осінчук Роман — лікар і суспільний діяч, у 1934–1944 рр. працював лікарем у Львові, в другій половині 1941 р. — директором Медичного інституту, в 1942–1944 рр. — доцентом внутрішньої медицини у Державному медичному інституті у Львові¹⁹⁰; Паньчишин Маріян — видатний лікар і рентгенолог та суспільний діяч, з 1940 р. — професор Львівського медичного інституту, під час німецької окупації — ініціатор і співорганізатор його відновлення, професор та директор Клініки внутрішніх хвороб, 1941–1942 рр. — член Української Національної Ради у Львові¹⁹¹; Пясецький Андрій — лісовий інженер, громадський і пластовий діяч, 1939–1941 рр. — викладач на лісовому відділі Львівської Політехніки, автор праці «Про побудування і біологічний розвиток ряду типів українського лісу» (Л. 1942); розстріляний гестапо разом з сотнею українців 27.11.1942 р. на відплату за вбивство одного гестапівця¹⁹²; Шлепаков Микола — радянський філософ, з 1922 р. працював в системі освіти УРСР, викладач марксизму в Харкові та в Об'єднаному українському університеті в Казахстані (1941–1943 рр.), з 1945 р. — у Київському університеті¹⁹³; Яцута Костянтин — лікар-анатом і антрополог, професор медичного факультету Ростовського дер-

¹⁸⁷ Наріжний Симон. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 4. С. 1682—1683.

¹⁸⁸ Олексишин Іван. *Там само*. Т. 5. С. 1841–1842.

¹⁸⁹ Бубняк Ігор. Ярема Степан Іван Олексиши — американський професор геології. *Праці Наукового товариства ім. Шевченка*. Л., 2007. Т. XIX: Геологічний збірник. С. 201–207. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73806/23-Bubniak.pdf?sequence=1>

¹⁹⁰ Осінчук Роман. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 5. С. 1892–1893.

¹⁹¹ Паньчишин Маріян. *Там само*. С. 1940.

¹⁹² Пясецький Андрій. *Там само*. Т. 7. С. 2425.

¹⁹³ Шлепаков Микола. *Там само*. Т. 10. С. 3877.

жавного університету (1917–1942), професор Університету УНРРА і школи дентистики в Мюнхені (1946–1950)¹⁹⁴.

Також доцільно згадати про авторів тогочасних навчальних програм і підручників для шкіл, про яких вміщено біографічні статті в «ЕУ»: Дубровський Василь — історик і громадський діяч, у 1920-их рр. викладав у Чернігівському та Харківському ІНО, 1941–1943 рр. — голова Харківської «Просвіти», упорядник програм з історії України в окупованому Харкові¹⁹⁵; Зілинський Іван — професор Краківського і Празького Університетів, дійсний член НТШ, склав змодифікований щодо вживання апострофа академічний правопис, прийнятий в українських школах та виданнях ГГ (1940–1944 рр.), у 1941–1944 рр. очолював «Українське Видавництво» в Кракові¹⁹⁶; Іваненко Євген — математик, професор Українського високого педагогічного інституту в Празі, автор шкільних підручників з математики¹⁹⁷; Іваницький Омелян — педагог, громадський діяч і журналіст; організатор учительства на Буковині, автор шкільних підручників¹⁹⁸; Петрів Іванна — педагог і громадська діячка, учителька народних шкіл (1918–1944 рр. у Львові), співавторка методичних підручників і зразкових лекцій з природознавства, авторка методичних мовних вправ, співредактор педагогічних, дитячих і загального характеру журналів і газет; «Діти говорять» (1934), «Як учити неграмотних» (1934), «Буквар» (1935) та ін.¹⁹⁹; Храпливий Зіновій — фізик, професор вишів, викладач у Львівському університеті 1939–1941 рр. й Університеті УНРРА в Мюнхені (1945–1947), професор Університету Сент-Луїс (з 1948 р., у США), автор підручника «Нарис фізики» (1938)²⁰⁰; Чавдаров Сава — український вчений, педагог, член-кореспондент Академії Педагогічних наук РСФСР (з 1947), у 1929–1939 рр. — викладач у педагогічних вузах Києва, 1939–1941 рр. і з 1944 р. — професор педагогіки Київського університету (одночасно директор Науково-дослідного інституту Педагогіки УРСР), автор підручників української мови для 1–4 класів²⁰¹.

Окремо доцільно згрупувати діячів різноманітних громадських організацій, які мали відношення до функціонування навчальних установ.

¹⁹⁴ Яцута Костянтин. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 10. С. 4003.

¹⁹⁵ Дубровський Василь. *Там само*. Т. 2. С. 602.

¹⁹⁶ Горбач О. Зілинський Іван. *Там само*. Т. 3. С. 830.

¹⁹⁷ Іваненко Євген. *Там само*. С. 852.

¹⁹⁸ Іваницький Омелян. *Там само*. С. 853.

¹⁹⁹ Петрів Іванна. *Там само*. Т. 6. С. 2034.

²⁰⁰ Качор А. Храпливий Зіновій. *Там само*. Т. 10. С. 3633.

²⁰¹ Чавдаров Сава. *Там само*. С. 3691.

В «ЕУ» наведено біографічні довідки про наступних діячів: Левицький Северин — педагог, учитель середніх шкіл та визначний пластовий діяч, в 1941–1945 рр. працював у системі УЦК (виховання молоді, голова Об'єднання праці учителів)²⁰²; Маценко Павло — музикознавець, диригент, педагог і громадський діяч, ініціатор і керівник Українських вищих освітніх курсів у Торонто й Вінніпегу (1940–1945), співзасновник Осередку української культури й освіти (1945), культурно-освітній діяч Українського крайового комітету й Українського національного об'єднання²⁰³; Ясінчук Лев — громадський і освітній діяч, визначний діяч товариства «Рідна Школа» (1923–1939) у Львові, інспектор народних шкіл Галичини (1941–1944), співавтор підручника для керівниць дитячих садків «Українське дошкілля» (1936)²⁰⁴ та інші.

Звичайно, є низка персоналій, про яких немає інформації в «ЕУ», або наведені дані доволі обмежені. Наприклад, в статті про Олександра Кульчицького зазначено, що він психолог, до 1939 р. — учитель гімназій у Галичині²⁰⁵. Однак немає даних про те, що з 1939 р. він був професором та шкільним психологом Державного педагогічного ліцею у Львові, а з вересня того ж року став директором Львівського педагогічного інституту. З 1945 р. працював надзвичайним професором Вільного Університету в Мюнхені. Одночасно опікувався українськими емігрантами в Німеччині, сприяв їх працевлаштуванню. З 1947 р. став дійсним членом Товариства сприяння Українській науці в Мюнхені. Та само, в статті про Цегельського Романа зазначено, що він фізик і педагог, учитель середніх шкіл у Тернополі, Чернівцях, Львові, завідувач кафедрою і доцент Львівського педагогічного інституту і Львівського державного університету 1939–1956 рр. з перервами, автор праць з фізики, шкільних підручників з математики і хімії²⁰⁶. Проте, не вказано, що під час німецької окупації він працював викладачем фізики та математики в учительській семінарії. Після війни поновився на роботі у Педагогічному інституті та в університеті. У 1953 р. його родину вивезли до Казахстану. І тільки у роки «хрущовської відлиги», у липні 1954 р. був реабілітований і повернувся на посаду доцента та завідувача кафедри фізики у Львівському педагогічному інституті.

Таким чином, здійснений аналіз гасел, які стосуються навчально-освітнього процесу в Україні в роки Другої світової війни, представлений

²⁰² Ковалівський Петро. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 3. С. 1061.

²⁰³ Маценко Павло. *Там само*. Т. 4. С. 1495.

²⁰⁴ Ясінчук Лев. *Там само*. Т. 10. С. 3996.

²⁰⁵ Кульчицький Олександр. *Там само*. Т. 4. С. 1235.

²⁰⁶ Цегельський Роман. *Там само*. Т. 10. С. 3647–3648.

в «ЕУ», доводить, що як наповнення понятійного ряду, так й біографічних статей доволі неоднорідне. Більше уваги й розлогіші енциклопедичні гасла приділено процесам, явищам і персоналіям, що мали відношення до освіти в еміграційних колах, за межами України. Це й зрозуміло, оскільки автори видання мешкали в різних країнах світу, й на етапі написання більшості томів енциклопедичного видання Україна перебувала для них за потужною завісою радянського режиму, й відповідно, автори були суттєво обмежені в джерелах. Незважаючи на це, «ЕУ» залишається грандіозним проєктом про Україну й українців, який до цього часу активно використовується в пізнавальних і дослідницьких цілях.

Варто відзначити, що за роки Української незалежності були опубліковані спеціалізовані енциклопедичні видання з української освіти, педагогічні енциклопедії²⁰⁷. Контент про війну в них представлений доволі скромно. Натомість, повною несподіванкою стало регіональне видання «Енциклопедія освіти Хмельниччини»²⁰⁸, де стан освіти в роки Другої світової війни проаналізований більше, ніж у інших виданнях. Автори видання здійснили ґрунтовну роботу з виявлення й групування інформації довідкового характеру з історії педагогіки та освіти області, про провідні навчальні заклади області, кращих педагогів, та за наступними ступенями й типами освіти: дошкільна, позашкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, післядипломна, неформальна, корекційна, соціальна педагогіка і соціальна робота, педагогічна психологія, бібліотечна справа, державні, профспілкові та громадські організації, які опікуються проблемами освіти.

Зважаючи на характери нашого дослідження проаналізуємо матеріал, викладений в цій енциклопедії, орієнтуючись на період Другої світової війни. Так у розділі «Освітній поступ Хмельниччини» здійснено огляд стану освіти в регіоні упродовж ХХ ст. — початку ХХІ ст. У контексті дослідження вивчено ситуацію в освітній сфері Хмельниччини упродовж

²⁰⁷ Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України: гол. ред. В.Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008; Енциклопедія педагогічної освіти України. Авт.-упоряд. В. Болгов; Над вид. працювали Д. Васильчук, О. Денесюк, А. Загоруйко, О. Загребельна. К.: Українська конфедерація журналістів, Інститут біографічних досліджень, 2010. 371 с.; Український педагогічний енциклопедичний словник. Укл. С. Гончаренко. — Вид. 2-ге, допов. й випр. Рівне: Волинські обереги, 2011. 519 с.; Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. За ред. О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005; Профтехосвіта України ХХ — початок ХХІ століть: енциклопедичне вид. Любов Нестерова, Людмила Стременко; ред. Л. Колодій; Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України. Київ: Педагогічна думка, 2012. 124 с. та інші.

²⁰⁸ Енциклопедія освіти Хмельниччини. Хмельницький, ФОП Мельник А.А., 2017. 460 с.

нацистської окупації. Однак, відсутня інформація про евакуацію та реєвакуацію освітніх установ регіону. Вказано, що вчителі, які працювали в навчальних закладах упродовж нацистської окупації, після повернення радянської влади були ретельно перевірені на «благонадійність» та зазнали переслідувань, частина була засуджена до різних термінів ув'язнення. Відзначено роль освітян в радянському та націоналістичному русі Опору. У розділі «Розвиток освіти в районах і містах області» представлено коротку інформацію про школи та дошкільні навчальні заклади, місцями зустрічається інформація про діяльність закладів упродовж війни, кількість учнів і вчителів, видатних випускників. Наприклад, «Микласька загальноосвітня школа I–II ступенів (с. Миклаші, Білогірський р-н) розпочала діяльність з навчання дітей при церкві. ... Під час окупації будівлю було повністю зруйновано. У 1945 р. навчання розпочалося в усіх трьох відремонтованих приміщеннях»²⁰⁹. «Вихрівська загальноосвітня школа I–II ступенів (Дунаєвецький р-н, с. Вихрівка) існувала з 1909 р., з 1915 р. — земська школа, у 1935 р. — реорганізована в 7-річну. В період нацистської окупації села школа працювала один рік. У 1945 р. відкрито початкові класи, з 1950 р. — 7-річну школу»²¹⁰. Волочиська загальноосвітня школа I–III ступенів № 1 (Волочиський р-н, м. Волочиськ) відкрита у 1934 р. як 8-річна школа, з 1935 р. стала середньою. 1941–1944 рр. — приміщення школи пристосоване під пункт пересилки молоді до Німеччини. 1944–1945 рр. — перший післяокупаційний навчальний рік²¹¹. Дошкільний навчальний заклад № 1 «Зірочка» (Полонський р-н смт Понінка) заснований у 1937 р.; у часи Другої світової війни — використовувався як шпиталь, у післявоєнний період — дитсадок²¹². Два наступних розділи енциклопедії присвячені вищим навчальним закладам III–IV рівнів акредитації та I–II рівнів акредитації. Наприклад, про Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка стосовно періоду, який нас цікавить вказано наступне: 1939 р., згідно рішення РНК УРСР, почали готувати викладачів для шкіл у новоствореному фаховому інституті, однак з початком війни 1941–1945 рр. учительський інститут припинив роботу. В його приміщенні німецька окупаційна влада відкрила свій Інститут народної освіти. Після визволення міста місцевий учительський інститут відновив роботу (1944). У 1948/49 навчальному році його реорганізовано в педагогічний інсти-

²⁰⁹ Енциклопедія освіти Хмельниччини. Керівник науково-редак. підготовки — В.Є. Берега URL: <http://osvita.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Енциклопедія-освіти-Хмельниччини.-2017-р..pdf> С. 35.

²¹⁰ Там само. С. 58.

²¹¹ Там само. С. 43.

²¹² Там само. С. 89.

тут²¹³. До речі, в «ЕУ» теж є стаття, присвячена цьому вищому навчальному закладу, однак про період Другої світової війни інформація відсутня²¹⁴.

Щодо Шепетівського коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету вказано, що він заснований у 1938 р. У роки війни його матеріальна база була повністю зруйнована. У 1944 р. заклад відновив роботу в с. Говори Вінківського району на базі с/г технікуму, що готував агрономів і зоотехніків²¹⁵.

У наступному розділі схарактеризовано професійно-технічні заклади освіти, однак, інформації про діяльність цих установ під час Другої світової війни дуже мало, оскільки переважна більшість з них була створена у 1950–1970-х рр. Наприклад, щодо «Понінківського професійного ліцею» (Полонський р-н, смт. Понінка) вказано, що він заснований у 1923 р. як професійна школа, з 1923 р. — ФЗУ²¹⁶, 1940 р. — ФЗН²¹⁷ № 4. У 1941–1944 рр. навчання проводилась в евакуації на Уралі²¹⁸. У розділі «Зклади обласного підпорядкування» представлено огляд музеїв, шкіл-інтернатів, спеціалізованих ліцеїв-інтернатів, центрів творчості та виховання. Інформація про Другу світову війну доволі скупа. Так, щодо Соколівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату (Ярмолинський район) зазначено, що вона функціонувала на базі колишнього маєтку графа Орловського. В роки німецько-радянської війни в маєтку було організовано будинок інвалідів, який у 1944 р. був реорганізований у будинок для дітей-сиріт²¹⁹. Окремий розділ енциклопедії висвітлює діяльність бібліотек Хмельниччини, проте в цьому розділі про період Другої світової війни даних немає.

Наступний розділ присвячено персоналіям — провідним освітянам Хмельницької області. Серед іншої інформації про визначних осіб, вказано про їх участь у Другій світовій війні. Наприклад, в статті про Георгія Алтуніна зазначено, що він учасник бойових дій II світової війни, нагороджений медалями «За відвагу» (1943), «За перемогу над Німеч-

²¹³ Енциклопедія освіти Хмельниччини. Керівник науково-редак. підготовки — В.Є. Берека URL: <http://osvita.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Енциклопедія-освіти-Хмельниччини.-2017-р..pdf> С. 153.

²¹⁴ Кам'янець-Подільський Державний Український Університет. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Т. 3. С. 930.

²¹⁵ Енциклопедія освіти Хмельниччини. URL: <http://osvita.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Енциклопедія-освіти-Хмельниччини.-2017-р..pdf> С. 173.

²¹⁶ ФЗУ — школа фабрично-заводського учнівства.

²¹⁷ ФЗН — школа фабрично-заводського навчання.

²¹⁸ Енциклопедія освіти Хмельниччини. URL: <http://osvita.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Енциклопедія-освіти-Хмельниччини.-2017-р..pdf> С. 185.

²¹⁹ Там само. С. 200.

чиною» (1945), орденом Червоної зірки (1944), двома орденами Вітчизняної війни (1945). Також серед учасників німецько-радянської війни згадуються Віталій Бабич (с. 211), Василь Баженов (212), Григорій Бісовецький (219), Михайло Брицин (225), Йосип Войтюк (235), Сигізмунд Войцехівський (236), Григорій Гавінчук (236–237), Казимир Гніздовський (243), Федір Гончарук (245), Іван Дехтяр (255), Олексій Думка (259), Іван Задворний (266), Іван Зеленюк (270), Іван Івах (273), Яків Кільдеров (282), Іван Козека (287), Афанасій Коляновський (290), Іван Кордонський (293–294), Василина Коханівська (295), Петро Коцяр (296), Олефір Куровський (302), Олексій Кучерук (303), Микола Магера (312), Марко Майдан (313–314), Лідія Мамаєва (317), Аполлінарій Мацевич (319), В'ячеслав Олійник (337), Іван Паламарчук (343), Петро Перепелюк (347), Олександр Петрук (349), Костянтин Підченко (352), Полікарп Свідер (369), Семен Сербін (371), Євгенія Сероглазова (371), Олександр Сідлецький (374), Радомир Сілін (374), Григорій Скиба (374), Михайло Скобелєв (374), Володимир Степанюк (384), Серафим Стрільчук (385), Юрій Тарасов (387), Павло Теслюк (389), Віктор Тищенко (390), Ісаак Харламб (399), Григорій Храпач (401), Борис Хричиков (401–402), Віталій Шайнога (407–408), Михайло Шамільов (408), Павло Яремчук (420). Вчителем у роки війни була Фаїна Березіна (216). Автором спогадів про Другу світові війну був Домінік Водзінський (232). Медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» нагороджені Юлія Зикєєва (271), Валентин Нагорнюк (329), Антоніна Пономаренко (355).

Завершують видання додатки, в яких представлена інформація статистичного характеру про різні навчальні заклади Хмельниччини станом на 1990 і 2016 р. Видання корисне як для освітян, так і для краєзнавців і слугує прикладом того, як у доволі вузькій темі можна виконати гідне енциклопедичне дослідження.

Зважаючи, на розглянуті вище енциклопедичні видання та представлену в них інформацію, враховуючи лакуни, які виявлено, сформовано освітній зріз словника «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія». Тезисно його можна в наступному вигляді:

1. Радянська система освіти: педагогіка та педологія.
2. Стан освіти на початку війни (типи навчальних закладів — дошкільні, загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні, виші; їх кількість, кількість вчителів/викладачів, контингент учнів).
3. Евакуація — переважно вузи, окремі дитбудинки. Діяльність об'єднаних навчальних закладів у Середній Азії (умови, труднощі, досягнення).
4. Вчителі на фронті, студзагони.
5. Освіта в роки нацистської окупації: основні директиви нацистської влади (суперечливі вказівки, протистояння А. Розенберг — Е. Кох),

короткі історичні нариси про особливості освітньої політики в різних окупаційних зонах (схожі й відмінні риси), участь української громадськості у налагодженні освітніх процесів, дерадянізація освіти, типи навчальних закладів, дозволених окупантами; система освіти — навчальний процес, рівень освіти, зміни в навчальних планах, основні проблеми в роботі шкіл (приміщення, вчителі, учні, навчальне приладдя, підручники, опалення, харчування тощо), друк підручників, учитель — ретранслятор ідеологічних засад нацистської політики.

6. Освіта в координатах українського націоналізму (основні засади, цілі виховання).

7. Школи в партизанських краях (патріотичне виховання).

8. Реевакуація. 1943–1944 рр. — повернення на батьківщину (втрати). Відновлення діяльності освітніх закладів на визволеній території УРСР. Зміни освітньої системи.

9. Педагогічна й дитяча періодика, видавництва.

10. Педагогічна освіта, роль учителя в тоталітарних режимах.

11. Персоналії (ідеологи освіти, вчителі, викладачі, владні функціонери).

12. Діти і війна.

Відповідно у межах цих підтем сформовані гасла. Зрозуміло, що запропонована схема доволі умовна. Наповнення енциклопедичного словника триває й редакційна колегія видання відкрита до пропозицій.

Освітній сегмент в «Енциклопедії», що готується до видання доволі незначний, однак багато гасел будуть виконанні у формі узагальнюючих статей й стануть корисними усім, хто цікавиться освітньою тематикою періоду Другої світової війни.

REFERENCES

Belletstsa, S.A. (2010). Osvita v Ukraini pid chas natsystskoi okupatsii (na materialakh Dnipropetrovskoi oblasti). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 78–91. [in Ukrainian].

Bereka, V.Ie. (2017). *Entsyklopediia osvity Khmelnychchyny*. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A. [in Ukrainian].

Bolhov, V. (Comp.). (2010). *Entsyklopediia pedahohichnoi osvity Ukrainy*. Kyiv: Ukrainska konfederatsiia zhurnalistiv, Instytut biohrafichnykh doslidzhen. [in Ukrainian].

Hinda, V.V. (2008). Vidkryttia shkil ta orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941–1944 rr.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, 98–106. [in Ukrainian].

Hinda, V.V. (2010) Kultura, osvita i sport pid chas okupatsii. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XX st.* (Vol. 1, 697–717). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Holysh, H. (2005). *U vyri viiny: Stanovishche nepovnitnikh hromadian Ukrainy v 1941–1945 rr.* Cherkasy: Cherkaskyi TsNTEI. [in Ukrainian].

Honcharenko, S. (Comp.). (2011). *Ukrainskyi pedahohichniy entsyklopedychnyi slovnyk.* Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].

Koval, M.V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh. (1939–1945 rr.).* Vol. 12. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». [in Ukrainian].

Kozlov, M.M. (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: enciklopediya.* Moskva: Sov. enciklopediya. [in Russian].

Kremen, V.H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity.* Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (Ed.). (1955–1995). *Entsyklopediia ukrainoznavstva.* Slovnykova chastyna (EU-II). (Vols. 1–11). Paryzh–Niu-York: Molode zhyttia. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V., & Kuzelia, Z. (Eds.). (1949–1952). *Entsyklopediia ukrainoznavstva.* Zahalna chastyna (EU-I). (Vols. 1–2). Miunkhen, Niu-York. [in Ukrainian].

Lenartovych, O. (2009). Polityka nimetskoï okupatsiinoï vlady na Volyni v roky Druhoï svitovoï viiny ta zasoby yii realizatsii. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky.* 22, 279–287. [in Ukrainian].

Nesterenko, V.A. (2005). Polityka v haluzi pochatkovoï i serednoï osvity u viiskovii zoni Ukrainy u 1941–1943 rr. *Sumska starovyna,* V, 79–91. [in Ukrainian].

Nesterova, L. & Stremenko, L. (2012). *Proftekhsivita Ukrainy XX — pochatok XXI stolit: entsyklopedychne vydannya.* Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].

Perekhrest, I.V. (2014). Osnovni tendentsii ta protsesy u sferi osvity na Ukraini v period povoiennykh rokiv 1944–1950 rr. *Humanitarnyi visnyk,* 5(1), 83–91. [in Ukrainian].

Potylchak, O. (2006). Natsystska polityka u sferi pidhotovky spetsialistiv iz serednoiu ta vyshchoiu spetsialnoiu osvitoiu v Ukraini (1942–1944 rr.). *Arkhivy okupatsii. 1941–1944.* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 782–790. [in Ukrainian].

Stefaniuk, H.V. (2004). *Shkilnytstvo v Zakhidnii Ukraini pid chas nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.) (Candidate's thesis).* Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].

Sukhomlynska, O.V. (2005). *Ukrainska pedahohika v personaliiakh.* (Vols. 1–2). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Tytarenko, D. (2000). Stan osvity na Donechchyni v 1941–1943 rr. za materialamy okupatsiinoï periodychnoi presy. *Skhid,* 1, 61–63. [in Ukrainian].

Yerzhabkova, B. (2008). *Shkilna sprava ta shkilna polityka v reikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944) v svitli nimetskykh dokumentiv.* Kyiv. [in Ukrainian].

Tetiana Zabolotna,

PhD in History, Researcher, Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv) Ukraine, zabten@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

ENCYCLOPEDIC SLOGANS ON THE EDUCATIONAL SPACE IN UKRAINE DURING WORLD WAR II (BASED ON THE MATERIALS OF THE «ENCYCLOPEDIA OF UKRAINIAN STUDIES»)

The article analyzes encyclopedic slogans on the topic of education during World War II included in one of the most authoritative universal Ukrainian encyclopedias — «Encyclopedia of Ukrainian Studies». To identify thematic articles, a comprehensive review of encyclopedic volumes (general and dictionary parts) has been carried out, slogans for analysis have been selected and grouped by type: types of educational institutions, individual institutions, phenomena related to education, personalities and more. This work was performed in order to compose a wordlist for «World War II. Ukraine. Encyclopedia», in preparation by the Institute of History of Ukraine, NASU, on the following chronological and thematic blocks: State of education in Ukraine on the eve of the German-Soviet war; Evacuation of educational institutions and workers; Functioning of educational institutions in the eastern regions of the USSR; Educational situation under the Nazi occupation; Training in guerrilla territories; Restoration of the education system and reconstruction of educational institutions in the liberated regions of Ukraine. Existing scholarship on the above-mentioned issues in encyclopedic format is not enough to close all thematic niches; hence, new applied research will be useful for our purposes. Instead, the Ukrainian-centric nature of the «Encyclopedia of Ukrainian Studies» and the corresponding focus on phenomena, events, facts and personalities that had a significant impact on the self-identification of the Ukrainian nation, including outside Ukraine, lets us choose slogans, given such specifics. As an example of the implementation of the encyclopedic format of information about the state of education during World War II, the modern regional edition «Encyclopedia of Education of Khmelnytsky Region» is analyzed.

Key words: *World War II, encyclopedia, education, Nazi occupation, educational institution.*